

7094

Historische
stedenatlas
van
Nederland

ZUTFEN

C10C8E
1163E

WORDT NIET UITGELEEND
BIBL. T.H. DELFT

HISTORISCHE STEDENATLAS VAN NEDERLAND

onder redactie van

G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser, J.G. Wegner

Aflevering 3

ZUTFEN

2094 1276

tekst

M.M. Doornink-Hoogenraad

kaarten

Th. Rothfusz

1983

Delftse Universitaire Pers

7094
114

Bl 7 J Delft
P

C 881163

15807

Delftse Universitaire Pers
Mijnbouwplein 11
2628 RT Delft

(015) 783254

Copyright © 1983 by Delft University Press.

No part of this book may be reproduced in any form by print,
photoprint, microfilm or any other means without written
permission from the publisher: Delft University Press,
Mijnbouwplein 11, 2628 RT Delft, Holland.

ISBN 90 6275 095 8

Printed in The Netherlands by Planeta Offset, Haarlem.

Inhoud

Inleiding / 3
Voorwoord / 5
I. Historisch overzicht / 7
II. Topografische ontwikkeling / 11
Noten / 17
Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Zutfen / 21
Fysisch-geografische situatie / 25
Stadsplattegrond van Jacob van Deventer, ca. 1565 / 26
Middeleeuwse wijkindeling / 27
Stadsuitbreidingen / 28
Stadsplattegrond van F. H. van Etteger, 1878 / 29
Topografische en Militaire Kaart, blad 33, 1852 / 30
Algemene overzichtskaart / los achterin
Kadastraal minuutplan van 1823 / los achterin

Inleiding

Een van de projecten die de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis op haar programma heeft is het vervaardigen van historische stedenatlassen. Verscheidene landen – Groot-Brittannië, West-Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en de Scandinavische landen – hebben reeds één of meerdere delen van dergelijke atlassen uitgegeven. Voor ons land verschijnt deze atlas onder de titel Historische Stedenatlas van Nederland. In deze derde aflevering wordt de Gelderse stad Zutfen behandeld. De eerste twee afleveringen zijn gewijd aan Haarlem en Amersfoort.

De bedoeling van de Historische Stedenatlas van Nederland is de ruimtelijke ontwikkeling van een aantal steden van de vroegste tijden tot en met het begin van de negentiende eeuw te schetsen aan de hand van een reeks kaarten en een historische beschrijving. Daar de basiskaarten voor alle steden in deze atlas en ook voor de steden in de buitenlandse atlassen uit een zelfde tijd dateren, gelijksoortig zijn en op een zelfde schaal getekend, is tevens een onderlinge vergelijking van de steden mogelijk.

De methode voor de vervaardiging van de stedenatlas bestaat hierin dat op het kadastrale minuutplan van een stad uit het begin van de negentiende eeuw de historisch-topografische gegevens, die bekend zijn vanaf de vroegste tijden, geprojecteerd worden. Deze gegevens zijn verzameld door bestudering van archivalia, gedrukte bronnen, archeologische werkverslagen, geografische publikaties, literatuur en oude stadsplattegronden. De uit dit onderzoek verkregen gegevens zijn op de algemene overzichtskaart zo ingetekend dat de lezer in één oogopslag de verschillen kan zien tussen de vroeg-negentiende-eeuwse situatie en de situatie die aan de negentiende eeuw voorafgaat.

Met opzet is het begin van de negentiende eeuw als einddatum gekozen, omdat korte tijd daarna de ruimtelijke structuur van veel steden ten gevolge van de industrialisatie ingrijpend verandert. De kaarten geven dus een beeld van de steden nog voordat zij door vestiging van nieuwe industrieën, toename van de bevolking, stadsuitbreidingen en toename van het verkeer (naast nieuwe land- en waterwegen nu ook spoorwegen) een geheel ander aanzien krijgen. Een tweede reden waarom het begin van de negentiende eeuw als eindpunt is gekozen, is dat in deze tijd het kadaster werd ingevoerd en eerst dan voor alle steden zeer nauwkeurige en gedetailleerde kaarten verschijnen. Het oudste kadastrale minuutplan van Zutfen dateert uit 1823.

Een tweede zeer belangrijk moment in de geschiedenis van de ruimtelijke ontwikkeling van de Nederlandse steden zijn de jaren rond 1560. Niet alleen wordt in deze periode de middeleeuwse stadsontwikkeling afgesloten en staat men aan de vooravond van de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en van de introductie van nieuwe vormen van vestingbouw, maar ook vindt in deze zelfde periode het optreden plaats van de landmeter Jacob van Deventer. In opdracht van koning Filips II van Spanje begon Van Deventer in circa 1560 met het opmeten van ruim 250 Nederlandse en Belgische steden om van deze steden plattegronden te maken die voor militaire doeleinden gebruikt zouden kunnen worden. Van Deventer slaagde erin binnen zeer korte tijd zijn opdracht uit te voeren en aan de koning een stedenatlas aan te bieden die uniek is in zijn soort. Niet alleen kan geen ander land roemen op een zo vroege en zo uitgebreide verzameling stadsplattegronden, maar ook de nauwkeurigheid waarmee Van Deventer gewerkt heeft maakt zijn kaarten tot een uiterst waardevol hulpmiddel voor het bestuderen van de ruimtelijke structuur van de zestiende-eeuwse stad.

Het resultaat van de hierboven beschreven werkmethode is een reeks kaarten die alle het oudste kadastrale minuutplan als ondergrond hebben, maar die een aantal afzonderlijke aspecten van de topografische geschiedenis van een stad behandelen. Elke aflevering van de stedenatlas bevat de volgende kaarten:

Algemene overzichtskaart (schaal 1:2.500)

Op deze kaart zijn ingetekend openbare gebouwen, verdedigingswerken, molens, geestelijke instellingen, liefdadigheidsinstellingen en oude waterwegen. Gebouwen die dateren vóór 1560 – het jaar van de stadsplattegronden van Van Deventer – zijn in een rode kleur aangegeven, gebouwen die gebouwd zijn na 1560 in een grijze kleur.

Van deze gebouwen zijn zij, die bij het verschijnen van het oudste kadastrale minuutplan nog aanwezig waren, in volle kleur ingetekend. De gebouwen waarvan de ligging wel bekend is maar die vóór het verschijnen van het minuutplan reeds afgebroken waren, zijn gearceerd aangegeven, waarbij de buitenmuren zijn weergegeven door een ongebroken lijn. Wanneer de ligging van deze muren echter niet precies bekend is en alleen op basis van historische gegevens slechts bij benadering kan worden aangegeven zijn deze muren door een gebroken lijn getekend. Dit zelfde principe is toegepast voor de gebouwen die reeds in 1560 waren verdwenen, met dit verschil echter dat de arcering minder dicht is en in spiegelbeeld is weergegeven. Van de bij bovengenoemde gebouwen behorende terreinen zijn alleen de begrenzingen aangegeven, al of niet gebroken, afhankelijk van het feit of de ligging wel of niet bekend is. De legende bij de algemene overzichtskaart licht een en ander toe.

Elk ingetekend gebouw heeft een letter-cijfer combinatie die verwijst naar een legende. In deze legende wordt de bouwgeschiedenis van het gebouw zeer summier besproken.

Om praktisch-technische redenen zijn in de algemene overzichtskaart alleen die straatnamen opgenomen die in de legende en in het begeleidend commentaar genoemd worden.

Reproductie stadsplattegrond Jacob van Deventer

Gezien het belang van de Van Deventer kaarten voor de topografie bezit deze aflevering van de atlas een vergroting in zwart-wit van het centrale deel van de Van Deventer kaart. Om een indruk te geven van de nauwkeurigheid van deze stadsplattegrond gaat deze reproductie vergezeld van een transparant waarop het kadastrale minuutplan is afgedrukt op de zelfde schaal als de kaart van Van Deventer.

Fysisch-geografische situatie (schaal 1:10.000)

Deze kaart heeft tot doel de vroeg-negentiende-eeuwse fysisch-geografische situatie van de stad en haar omgeving aan te geven. Ingetekend zijn hoogtepunten, bodemgesteldheid en grondgebruik. De hoogtepunten zijn afkomstig van de topografische kaart van 1933 (schaal 1:25.000) en, voor wat de bebouwde kom betreft, van de hoogtekaart van 1963 (schaal 1:10.000). Weliswaar zouden hoogtelijnen een betere indruk geven van het relief, maar hiervoor ontbreekt het aan voldoende hoogtepunten uit de periode vóór de grote stadsuitbreidingen. De bodemgesteldheid is voor wat betreft de grondsoorten ontleend aan de geologische kaart van 1934 (schaal 1:50.000) en voor wat betreft de voormalige rivierbeddingen aan de bodemkaart van 1979 (schaal 1:50.000). Voor het grondgebruik zijn de kadastrale leggers, behorende bij de oudste minuutplannen, geraadpleegd.

Middeleeuwse wijkindeling (schaal 1:5.000)

Reeds in de middeleeuwen was het gebruikelijk de stad te verdelen in een aantal wijken, en wel om militaire, bestuurlijke, financiële en juridische redenen. Aan deze aflevering is een kaart toegevoegd waarop de middeleeuwse wijkindeling van Zutfen is geprojecteerd.

Stadsuitbreidingen (schaal 1:5.000)

Op deze kaart worden de stadsuitbreidingen tot aan het begin van de negentiende eeuw aangegeven.

Reproductie stadsplattegrond uit 1878

Om druktechnische redenen zijn van het oudste kadastrale minuutplan alleen de perceelgrenzen overgenomen en ingetekend. De bebouwing is derhalve niet aangegeven op de kaarten die het minuutplan als ondergrond hebben. Om dit nadeel weg te nemen heeft deze aflevering een reproductie van een stadsplattegrond uit 1878 waarop de bebouwing binnen de stad wel is aangegeven. Een oudere, voor reproductie geschikte kaart is er niet.

Reproductie Topografische en Militaire Kaart (schaal 1:50.000)

Om de gebruiker van de stedenatlas enig inzicht te geven in de ligging van de stad ten opzichte van haar omgeving, is een reproductie van een gedeelte van blad 33 uit 1852 van de Topografische en Militaire Kaart (1850-1864) aan het kaartmateriaal toegevoegd. Deze kaartserie is de oudste volledige serie topografische kaarten die wij voor Nederland kennen.

Enige reproducties van oude, goede informatie verschaffende stadsplattegronden en de inundatiekaart van Zutfen uit 1765 completeren deze aflevering.

Tenslotte nog enige opmerkingen over het begeleidend commentaar. De tekst heeft primair tot doel de verschillende kaarten toe te lichten en een korte schets te geven van de topografische geschiedenis van de stad. Sociaal-economische en politieke ontwikkelingen komen dan ook slechts ter sprake wanneer zij van invloed zijn geweest op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

Wij danken Mevrouw drs. M.M. Doornink-Hoogenraad, oud-archivaris van Zutfen, zeer voor het schrijven van het begeleidend commentaar bij deze aflevering van de stedenatlas en voor het verschaffen van de gegevens voor het tekenen van de kaarten en voor het samenstellen van de legende bij de algemene overzichtskaart. Reeds vele jaren geleden, toen de plannen gemaakt werden voor het vervaardigen van deze atlas, heeft Mevrouw Doornink haar medewerking toegezegd. Wij zijn verheugd haar bijdrage nu aan de lezer te kunnen aanbieden.

Tevens danken wij de Heer B.C. Weidema voor zijn medewerking bij het tekenen van de kaarten en drs. B.M.J. Speet voor de grote hulp, die hij bij het vervaardigen van deze aflevering van de stedenatlas geboden heeft.

Amsterdam/Delft, 1983

G. van Herwijnen
C. van de Kieft
J.C. Visser
J.G. Wegner

Voorwoord

Het hier geboden gezicht op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Zutfen is de neerslag van vele jaren archiefonderzoek, en een samenvatting van gedachten en overwegingen ten aanzien van de zich gedurig opdringende vraag – zowel onder het archiefwerk als bij omwandelingen in de oude stad: hoe is dit geheel geworden tot wat het is, en vooral: hoe en waarom heeft de Zutfense gemeenschap dit aldus tot stand gebracht? De stad mag ons immers een organisch gegroeid geheel schijnen, maar ze is dat niet; mensen hebben haar naar hun goeddunken tot hun woon- en werkplaats gemaakt.

Deze samenvatting is in veel opzichten onvolledig en onbevredigend; niemand realiseert zich dit beter dan de schrijfster. In de vroege geschiedenis van Zutfen zijn al te veel duistere punten; er is te weinig bodemonderzoek

verricht, en ons ontbreekt node gemist kaartmateriaal. Hier past dus: *trado quae potui*.

De tweedeling van de tekst vloeit voort uit de oorspronkelijke opzet van de atlas. Dat historie en topografie overigens niet strikt zijn te scheiden en beide disciplines elkaar steeds te hulp moeten komen, zal zonder meer duidelijk zijn.

Ik ben de heer drs. F.W.J. Scholten, archivaris van Zutfen, en het verdere archiefpersoneel dankbaar voor hun hulp, en in het bijzonder dank ik de heren drs. C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oye, provinciaal archiefinspecteur van Gelderland, en R. Wartena, streekarchivaris in Oost-Gelderland, beiden destijds aan het Zutfens gemeente-archief verbonden, die de tekst hebben willen doorlezen en van hun kritische en nuttige opmerkingen voorzien.

Zutfen, 1983

M.M. Doornink-Hoogenraad

Wijnhuis en Groenmarkt, door J. de Beyer, midden 18e eeuw.
Grijs gewassen penseeltekening, 160 x 205 mm (Gemeente Museum Arnhem).

Z U T P H E N .

Z U T P H A N I A .

Namen der Stadt Zutphen.

- A Mars poorte.
- B Nieuwlands poorte.
- C Oude Nieuwlands poorte.
- D Leeu poorte.
- E Spuijls poorte.
- F De groene.
- G S. Katharyn Kercke.
- H Bruyden Kercke.
- I Nieuwlands Kercke.
- K Blaucken Toorn.
- L Dragen enis toorn.
- M Keer d'ans Clooster.
- N Couvent.
- O Rondeel.
- P Meer Hendrick Cloof. nu het oude gashuys.
- Q Nieuwe gashuys.
- R Pashuys.
- S t. Clooster van IJendooren.
- T t. Hospitaal.
- V Stads huys.
- W Wapshuys.
- X S. Groven hoff.
- Y t. Boudhoff of oude mannen huys.
- Z Wapshuys.
- AA t. Nieuwe Gashuys. nu vromde wafshuys.
- BB t. Gashuys.
- CC Die d. Markt.
- DD t. d. Markt.
- EE t. d. Markt.
- FF t. d. Markt nu Saet markt.
- GG t. d. Markt.

Plattegrond van Zutphen, door Nic. van Geelkercken, 1639.
Kopergravure, 245 x 340 mm (Technische Hogeschool Delft, Afdeling Bouwkunde).

I. Historisch overzicht

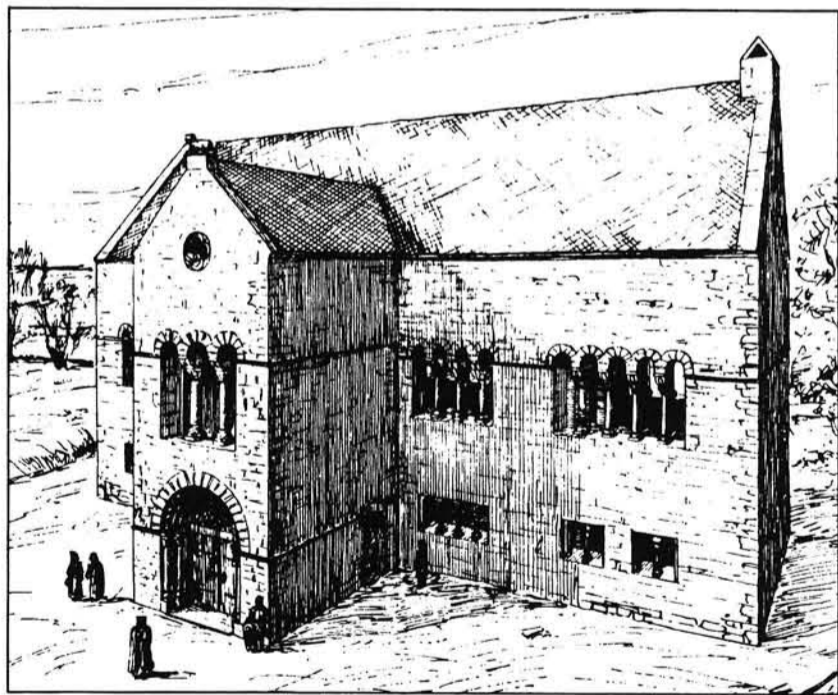
Even some of the best local historians think that all history is to be found in documents of one sort or another. They completely overlook the visible evidence all around them, the evidence of their own eyes.

W.G. Hoskins, *Local history in England*.

De geschiedenis van Zutfens vroegste ontwikkeling is op vele punten bijzonder onduidelijk. De oorzaak hiervan is gelegen in het feit dat de bronnen voor een gefundeerde historische beschrijving hetzij ontbreken ofwel – voor zover overgeleverd – grotendeels als falsa te boek staan en dus slechts met kritische zin en voorzichtigheid te gebruiken zijn.

Hoewel de hierdoor opgeworpen problemen in de laatste vijftig jaar herhaaldelijk onderwerp van publikaties zijn geweest¹⁾, is het laatste woord dienaangaande zeker niet gezegd; het is de vraag of het mogelijk geacht mag worden in deze materie ooit tot enige zekerheid te geraken. Voor de stede-beschrijving, zoals die in het kader van deze uitgave past, zijn deze kwesties van genealogische, politieke en juridische aard overigens niet van overwegend belang. Wel noodzaakt deze situatie ertoe ook hulpwetenschappen als toponymie, archeologie en stadsgeografie met bijzondere aandacht in het onderzoek te betrekken.

Men mag aannemen dat de naam Zutfen (*Sutfenne*, *Sudvene*) Zuidveen betekent; ook de oude namen Noord- en Oostveen zijn in de onmiddellijke omgeving van de stad nog aan te wijzen. Plaatsnamen op -veen beginnen sedert de 11e eeuw in zwang te komen²⁾, samenhangend met de omstandigheid dat dan – wellicht met hulp van kolonisten uit elders gelegen en eerder ontwaterde streken – ook in het Ijseldal de ontwatering en ontginning van laag, drassig en vaak overstroomd land wordt aangevat³⁾. Met deze tijdsbepaling in overeenstemming is de eerste vermelding van heren van Zutfen in een – ook al niet onverdacht – grafscript van 1031 in de abdij Brauweiler in de Eifel en in een oorkonde van 1059 (?), zodat daarmee dan de plaats voor het eerst, en zeker niet vroeg voor de IJselstreek, in het enigermate weifelend licht van de historie verschijnt⁴⁾.

Reconstructie van de grafelijke palts.

Uit: Van Reyen, „Middeleeuwse kastelen in Nederland”.

Opgravingen, in 1946 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het oude stadscentrum, het Gravenhof, ondernomen, hebben aangetoond dat ook lang vóórdien de geringe verheffing in de bodem, gelegen bij de samenvloeiing van Berkel en IJsel, al enige bewoning, waarschijnlijk van een landbouwende bevolking, moet hebben gehad. Enkele gevonden scherven van aarde-

werk met radstempel-ornament (Badorf) – niet later te dateren dan in de 10e eeuw – zouden kunnen passen in het beeld van een kleine nederzetting aan een uit het oosten komende landverkeersweg, die hier de rivier bereikte en kruiste, en bij een doorgangs- en aanrakingspunt tussen Munsters en Utrechts gebied. Van grote betekenis en omvang is een en ander zeker nog niet geweest; wel belangrijk waren de gevonden fundamenten van een tufstenen Romaanse palts (10 x 30 m), te dateren omstreeks 1100, en daaronder de sporen van een houten voorganger hiervan, eveneens een groot gebouw, dat door brand was verwoest⁵⁾.

Deze opgravingsresultaten vinden aansluiting bij hetgeen uit geschreven bronnen bekend is omtrent Otto II, heer en graaf van Zutfen († 1113). Een der falsa namelijk, een oorkonde van 1105 (?), deelt over hem mee dat hij kort tevoren de kerk aldaar, gewijd aan St. Petrus en St. Walburg, na een brand had doen herbouwen. Tot deze Romaanse voorgangster van de tegenwoordige St. Walburgskerk moeten de nu onder de kerkvloer verborgen resten van een krypt behoren, die in een bouwperiode van omstreeks het jaar 1100 is ontstaan. Ook in bovengenoemde oorkonde van 1059 (?) betreffende schenkingen van en aan de vader van Otto II, Godschalk, heer van Zutfen en graaf in Twente, wordt al van de Zutfense kerk gesproken.

Deze heren van Zutfen moeten een omvangrijk grondbezit in de streek Zutfen - Lochem hebben gehad, en daarnaast in het Westfaalse land nog belangrijker complexen van rechten en bezittingen, die hun een economisch sterke positie konden verschaffen, en bovendien in het begin van de 12e eeuw de grafelijkheid – in leen van het bisdom Utrecht – over hun Zutfense gebied. Centra van hun domeinen waren als gebruikelijk grondheerlijke hoven; één daarvan was de hof van Zutfen⁶⁾.

Tegelijk met het bodemonderzoek op 's Gravenhof is een proefgraving verricht op de Markt, die in haar langgerekte vorm het grootste deel van de oude stadskern omgeeft. Overeenkomstig de veronderstelling bleek hier een diepe en brede, dubbele en droge gracht te hebben gelopen, die in haar vervolg langs de Waterstraat moet hebben aangesloten op het oorspronkelijke IJselbed ten zuiden van de stad; de erbij behorende wal ligt ter plaatse van de huizenrij aan de binnenzijde van de Markt. De inklinking van de grond boven het beloop van deze gracht was tot in recente jaren waar te nemen. Binnen deze ring van wal en gracht heeft waarschijnlijk een vroegere en nauwere omgrachting Gravenhof en kerk met naaste omgeving omsloten: een opvallende inzinking in de vaste grond van de Lange Hofstraat ter hoogte van de Kuiperstraat wijst daarop.

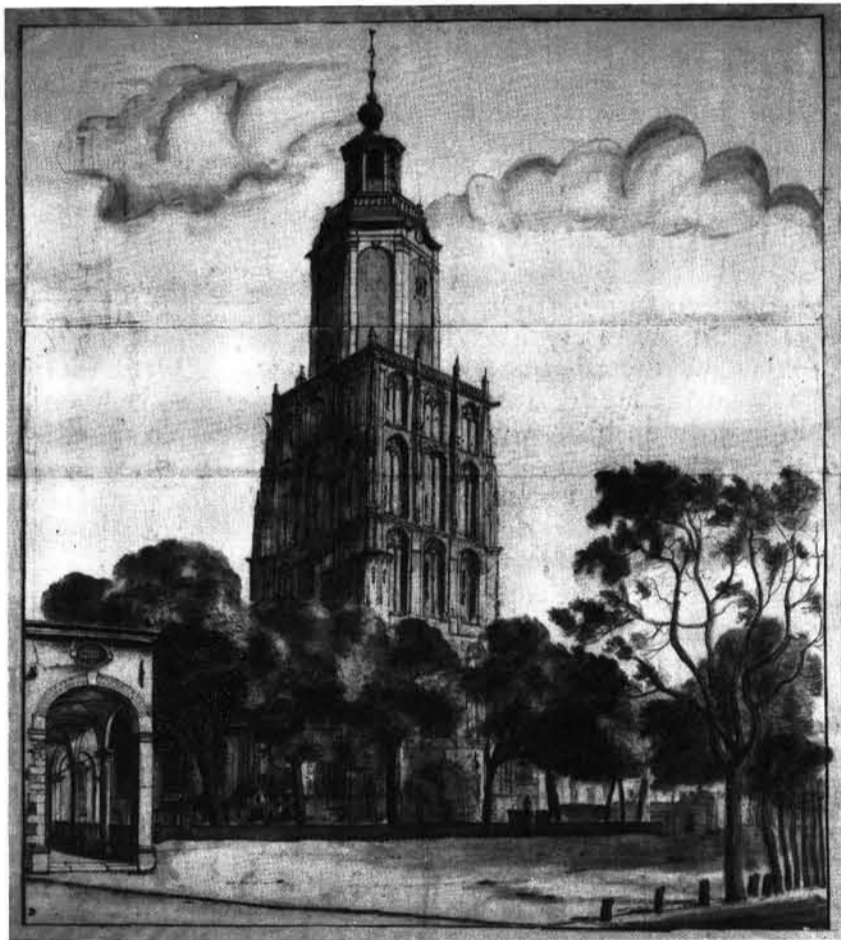
Samenvattend mag men dus als prae-stedelijke kern van Zutfen beschouwen de kleine, economisch en strategisch gunstig gelegen nederzetting aan de IJsel, in het begin van de 11e eeuw ontstaan rondom een grondheerlijke, later landsheerlijke residentie, hof en kerk, met de nodige woon- en andere gebouwen daaromheen gegroepeerd en besloten binnen gracht en wal⁷⁾.

De plattegrond van Zutfen laat zien hoe „organisch” het oude stadsdeel zich rond deze kern heeft uitgebreid tot aan de sterke linie Markt - Waterstraat - IJsel. De analoge ontwikkeling van Duitse steden als Münster, Osnabrück en Brunswijk doet vermoeden dat zich ook hier om de landsheerlijke kern een – aanvankelijk onvrije – burgerlijke bevolking heeft neergezet⁸⁾. Hier ook bevindt zich het raadhuis, dat zeker van het begin van de 14e eeuw af (vóór 1339) op de tegenwoordige plaats bij Gravenhof en kerk staat. Mogelijk moet ook de oudste markt van de nederzetting hier worden gezocht in de ruimte tussen raadhuis, grafelijk hof en kerk, waar nog tot in de 17e eeuw de vismarkt werd gehouden.

Toegang tot dit wereldlijk en kerkelijk bestuurscentrum gaf vanouds de (Lange) Hofstraat, van een (in 1911 teruggevonden) bestrating van houten dwarsliggers voorzien, en bij de ingang aan de Markt mogelijk door een (houten?) poort overspannen. Deze ingang werd geflankeerd door twee gebouwen, van welke althans één oud-grafelijk bezit is geweest: aan de oostzijde het huis Gelre of Morgensterre – in 1316 als al lang bestaand vermeld – en aan de westzijde het latere stedelijke wijnhuis, oudtijds geheten Vreden,

een naam die verband kan houden met de omwalling daar ter plaatse, waarvan het gebouw mogelijk deel uitmaakte. Was het een waakhuis, een verdedigingstoren? Dat het punt aanmerkelijk hoger ligt dan zijn omgeving valt ook nu nog op. Ook andere tradities blijken er nog eeuwen later aan gehecht te zijn: dáár, en niet voor het raadhuys, werden de landsheren ingehuldigd en openbare afkondigingen gedaan; daar ook kwam bij wapengerucht of klokslag de weerbare burgerij samen⁹.

De kerk tenslotte, parochie- en kapittelkerk, genoemd in de oorkonden van 1059 (?), 1064 (?), 1105 (?) en 1134 (?)¹⁰ was gewijd aan St. Petrus en St. Walburga, van welke patrocinia kunnen erop wijzen dat Zutfen al in deze vroege tijd een bevolking van schippers en kooplieden heeft gehad. St. Walburg werd bovendien – wegens een verkeerd begrepen naamsafleiding – vaak als patrones gesteld over versterkte plaatsen (wal - burg) in de Noormannentijd en daarna¹¹. In het begin van de 11e eeuw nam de verering van deze heilige toe, vooral nadat het St. Walburgsklooster te Tiel in 1006 als door een wonder uit een door de Noormannen gestichte brand was gespaard. Overigens zou alleen bodemonderzoek in de kerk meer duidelijkheid kunnen brengen aangaande de vroegste geschiedenis van het gebouw.

St. Walburgskerk van westzijde, met Vishal, door A. Beerstraten, 17e eeuw.

Tekening, 150 x 170 mm (Particulier bezit).

In de meergenoemde *falsa* uit de 11e en 12e eeuw wordt – het eerst in 1059 (?) – gesproken van het *oppidum Sutphaniense*, de versterkte nederzetting met al enigszins stedelijk karakter. Men zal in het Zutfen van de boven beschreven omvang dit oppidum mogen zien¹².

Inmiddels hadden zich, naar alle waarschijnlijkheid in de 12e eeuw, noordelijk van dit oudste Zutfen twee nederzettingen gevormd, die blijkens hun plattegrond een oorsprong van geheel andere aard moeten hebben gehad. Ten noordwesten bevond zich binnen een bocht van de Berkel de latere stadswijk Bartheze. Haar straten hebben een tamelijk recht en elkaar haaks kruisend beloop, wat een opzettelijke vestiging zou kunnen doen vermoeden. Onder landsheerlijke invloed? De naam duidt op met kreupelhout begroeid terrein; naar de aard van de oorspronkelijke bebouwing valt slechts te gissen¹³. Belangrijke huizen hebben er waarschijnlijk niet gestaan behalve, in de 13e eeuw, een groot stenen gebouw met laat-Romaanse gevel, dat wellicht tot het grafelijk domein heeft behoord en later in het Predikherenklooster werd

opgenomen. Afgezien van de hoofdstraat – oudtijds de Molenstraat, in het begin van de 19e eeuw korte tijd Molenbeekstraat, thans Rozengracht genoemd – was de wijk aanvankelijk zeker niet dicht bebouwd, aangezien omstreeks 1300 hier dit grote kloostercomplex van de orde der Dominicanen ruimte kon vinden.

Aan de noordoostzijde ligt, eveneens noordelijk van de Markt, een langwerpig stadsgedeelte, met een hoofdstraat in de lengteas. Er is al eerder op gewezen dat men hierin een koopliedenwijk zou kunnen zien, en dat de Beukerstraat (uit: Bodikerstraat) de oude handelsstraat kan zijn, die dan aan deze oorspronkelijke functie haar naam zal hebben ontleend (Mnl. *boede*, kraam, Ndd. *Bodicker*, winkelier¹⁴). Deze Beukerstraat is dan de voortzetting van een grote, uit het oosten komende weg, die de Berkel kruiste bij het westelijk uiteinde van deze „vicus” en even ten noorden daarvan de IJssel in een oude bedding moet hebben bereikt, zodat hier de handel twee waterwegen, een landweg en een overslagplaats ter beschikking had.

Dat deze wijk haar eigen, houten versterking heeft gehad, blijkt uit de naam van de straat die haar aan de noordoostzijde begrenst: Oudewand, en deze situatie wordt ten overvloede nog bevestigd door de naam Hagen voor het buurtje tussen Oudewand en Berkel, de geijkte aanduiding voor een buiten de stadsmuur of wal gelegen woonwijk. De verbinding van de handelswijk met de nederzetting binnen de gracht tenslotte werd gevormd door de brug, vóór de Hofstraat over die gracht gelegen, die de sprekende naam Logenbrug droeg en waarop dus „logiën” (kramen, winkeltjes) zullen hebben gestaan¹⁵. Daarmee past deze brug juist in het patroon van een dergelijke stedelijke ontwikkeling, waar de ruilhandel tussen de bevolkingsgroepen van versterkte stadskern en „portus” tussen beide in en meest vóór de toegang tot de eerste werd gedreven. In dit patroon ligt dan ook de tegenwoordige Markt nog op de oorspronkelijke plaats¹⁶.

Gedurende de 12e eeuw zullen de vier hier omschreven vestigingen door handels- en ander verkeer geleidelijk versmolten zijn tot de *universitas burgensium Sutphaniensium*, die in of niet lang na 1190 als „civitas” van de Gelderse landsvorst een stadrecht ontving, waarin de voorrechten vervat waren noodzakelijk voor de verdere groei van de stad en haar handel: zelfbestuur, markt- en tolrechten, vrijstelling van verplichting tot duel en van zekere betalingen aan de landsheer¹⁷. Over ommuring wordt in de stadrechtbrief niet gesproken; toch zijn er aanwijzingen dat die is gevolgd. Ten dele wellicht? De bestaande versterkingen kunnen voor zover nodig en mogelijk gehandhaafd zijn; aan de noordzijde werd de Berkel de nieuwe verdedigingslinie¹⁸. Aan de Berkelovergang stond de Engpoort; op de beide noordelijke hoeken van de stad zware vestingstorens: Apenstert en Rondeel. De dubbele gracht om de oude stadskern verloor haar bestemming, werd geleidelijk gedempt en kreeg de functie van marktplein; in de 14e eeuw werd ze aan de uiteinden door Binnen-Marschpoort en Saltpoort (voorgangster van de latere Drogenapstoren) afgesloten.

Ook het oudste stadszegel, *sigillum civitatis et burgensium Sutphanie*, dat na de stadrechtverlening verschijnt – het eerst bekende exemplaar dateert van 1243 – vertoont poort, torens en muren. In 1202 werd Zutfen door de bisschop van Utrecht belegerd en ingenomen¹⁹, twee jaar nadat deze met de graaf van Gelre een overeenkomst had gesloten over de muntslag aldaar: er was dus ook een landsheerlijke munt gevestigd²⁰. Zutfen was waarlijk stad geworden.

De groei zette zich voort. Naast de civitas Zutfen ten zuiden van de Berkel, later de Oude stad genoemd, vormde zich in de loop van de 13e eeuw een nieuwe nederzetting ten noorden daarvan. Blijkens het regelmatige stratenbeloop mag men hierin wel een tevoren bepaald plan onder invloed van de landsheer zien, bedoeld om een sterke bevolkingsgroei op te vangen.

Het is opvallend dat één straat in het bijzonder zich niet in dit regelmatige patroon voegt: de nu bijna verdwenen Gasthuisstraat, oudtijds Lokenstraat geheten, die als voortzetting van de Beukerstraat na de kruising met de Berkel in schuine richting naar het westen loopt. Aan het eind van deze straat bevond zich een zware poort,

de Olypoort, wellicht de oorspronkelijke uitgang naar de IJselzijde; in de latere Middeleeuwen had deze poort daar geen functie meer.

In 1272 wordt de parochiekerk van deze *Nova civitas* genoemd; uit deze aanduiding blijkt dat ook deze nederzetting een zekere stedelijke allure had. De kerk was gewijd aan O.L. Vrouw, maar later wordt ook St. Nicolaas als patroon vermeld, mogelijk een aanwijzing van een in hoofdzaak varende en handelende bevolking.

De markt van dit stadsdeel zal men mogen zien in het driehoekige pleintje, dat in de volksmond nog Mos (d.w.z. Moes)markt heet en dat zich aanvankelijk nog wat verder noordelijk zal hebben uitgestrekt. Een bestuurscentrum is niet meer te bepalen, hoewel de Nieuwstad zeker een eigen bestuurs- en rechtsvorm moet hebben gehad. In 1312 werd ze door de graaf van Gelre met de Oude stad onder één schependom en gericht verenigd.

Ook in materiële zin werden de beide stadsdelen nu samengevoegd: men verbond ze door twee waterpoorten over de Berkel te slaan en de ommuringen daarop aan te sluiten. Een clause in het 14-eeuwse formulier van de schepeneed luidt: *dat ghi die olde stat voert umme zult doen mueren tensi . . . dats die stat niet en vermoeghe*. Dit kan zeker duiden op de geleidelijke vervanging van de wallen en palissaden van de Oude stad door muren, terwijl mogelijk de Nieuwstad al van een dergelijke moderne versterking was voorzien. Amper 25 jaar na de samenvoeging althans blijkt de laatste al muren te hebben, en evenals vele andere steden zal de civitas Zutfen een dergelijk groot en kostbaar werk in étappes en gedurende langere tijd hebben uitgevoerd²¹⁾. Overigens hebben stellig ook de verleggingen van het IJselbed omstreeks het midden van de 14e en het begin van de 15e eeuw hun problemen ten aanzien van de ommuring en omgrachting meegebracht.

Volgens berichten in het *Chronicon Tielense* zijn zowel de Oude als de Nieuwe stad door een omvangrijke brand geteisterd, resp. in 1284 en 1336²²⁾. In de bebouwingsgeschiedenis zijn hiervan geen sporen terug te vinden, tenzij het opvallend grote aantal nog bestaande „steenhuizen” in de binnenstad, die blijkens de bekapping van omstreeks 1300 dateren, een herinnering aan eerstgenoemde catastrofe is.

De volgende en laatste belangrijke uitbreiding van het stedelijk gebied kreeg Zutfen tegen het einde van de 14e eeuw, toen aan de oostzijde een landelijke uitleg, Spitaalstad of Polsbroek, ontstond door bebouwing langs de beide hoofdwegen, die de stad daar uit het oosten en zuiden bereiken. Deze wijk bleek te groot voor de in de volgende eeuwen zeker niet meer snel groeiende bevolking; tot in de 19e eeuw bleef ze spaarzaam bebouwd.

In 1372 werd door de regerende hertog van Gelre een aantal landerijen om de stad onder het rechtsgebied van

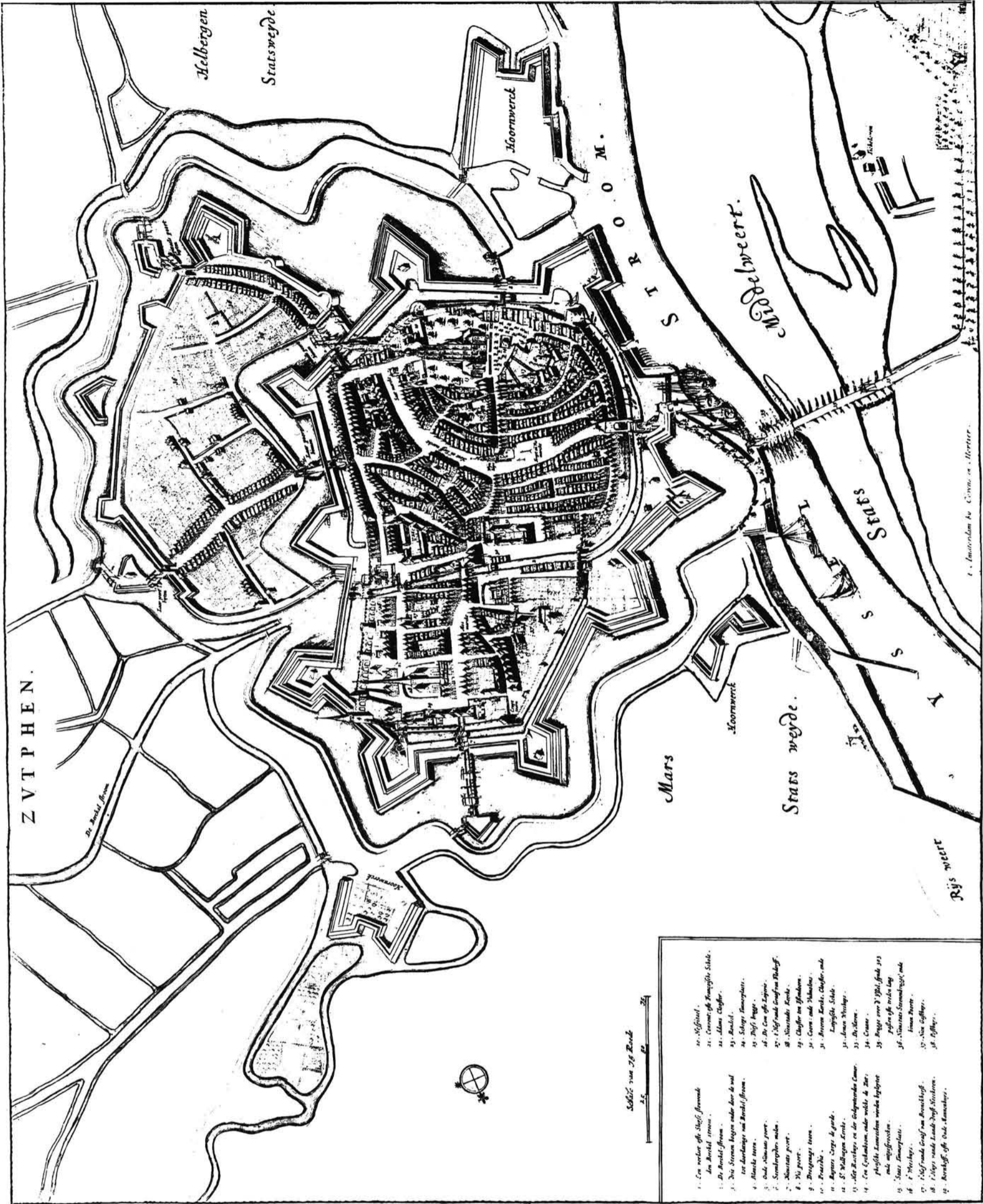
de Zutfense schepenen gebracht, die door haar voor het merendeel in de loop van de 14e eeuw zowel van de landsvorst als van particulieren waren verworven. Daarmee had het stadsgebied zijn grootste omvang bereikt, die het in hoofdzaak tot in de moderne tijd zou behouden en die in de 19e eeuw – behoudens een kleine aanvulling²³⁾ – ook de gemeentegrenzen heeft bepaald.

De 14e eeuw is dus de periode van de sterkste ruimtelijke ontwikkeling en ook de bloeitijd van de stad geweest. Bloei en bevolkingstoename hebben zonder twijfel een wisselwerking uitgeoefend. Tadama schat het bevolkingstotaal in 1480 – berekend naar een weerbare manschap van 800 – op 5.000 zielen, een schatting die waarschijnlijk wat aan de hoge kant ligt²⁴⁾.

De handel richtte zich in hoofdzaak op het Rijnland en de Scandinavische landen (het Deense eiland Amager, Schonen in Zuid-Zweden), in mindere mate ook op Engeland. Wijn, haring en vee waren de belangrijkste en zeer winstgevende handelsartikelen; de meest invloedrijke en vermogende stedelijke regeringsgeslachten hadden in deze handel hun aandeel. Hoezeer men rekening hield met het feit dat deze – ook de riddermatige – buitenlandse handel dreven, blijkt eveneens uit bewoordingen in het formulier van de schepeneed, die inhouden dat een schepen gedurende zijn ambtsbediening niet verder dan tot de Elbe *buten dunen* reizen zal, tenzij met toestemming van het stadsbestuur of ten behoeve van de stad zelf²⁵⁾.

Vanouds was Zutfen lid van de Hanze en behoorde daarin tot de zg. Zuiderzeesteden. Als stad van week- en jaarmarkten was zij centrum van haar omgeving, als hoofd van een stadrechtfamilie eveneens. Bovendien kon de hoofdstad van het zich uitbreidende graafschap zich in financieel en politiek opzicht doen gelden tegenover de landsvorsten en krachtig deelnemen in de vorming van de staten en het land van Gelre.

Terwijl in het tweede kwart van de 15e eeuw een teruggang in de welvaart inzette en tot het eind van de 16e door verschillende oorzaken (vermindering van de bevaarbaarheid van IJsel en Berkel, de strijd tussen Gelre en Bourgondië, de Spaanse bezetting 1572-1591) de internationale handelspositie van de stad sterk werd aangetast en het bevolkingscijfer van de stad rampzalig terugliep, vertoont Zutfen van de 17e tot ver in de 19e eeuw toch het beeld van een welvarende stad. De marktfunctie bleef behouden en nam zelfs toe. Als „frontierstad” van de Verenigde Provinciën, *la principale force et cleff du pais de Gueldres, Zutphen et Overysse*²⁶⁾, nam zij een belangrijke positie in. De vestinggordel evenwel benam haar anderzijds de mogelijkheid zich buiten de wallen uit te breiden. Pas de opheffing van de vesting Zutfen ingevolge de Vestingwet van 1874 bracht daarin verandering.

- Schied van 28 Rooden
1. Een verhoer ofte Stijf fterwank
van Bredel fterwank.	20. Hifpitaal.
2. De Bredel fterwank.	21. Convent ofte Koninglike Schik.
3. Die Steenen leggen onder deur de wal
ten Aertfingelen van Bredel fterwank.	22. Altes Olyfde.
4. Altes terre.	23. Bredel.
5. Oude Nieuwe poort.	24. Salvo fterwank.
6. Stadsweyde.	25. Hifpitaal.
7. Nieuwe poort.	26. De Con ofte Kapel.
8. De poort.	27. Hifpitaal Graef van Bredel.
9. Bredel fterwank.	28. Nieuwe Kerk.
10. Bredel fterwank.	29. Olyfde van fterwank.
11. Bredel fterwank de gade.	30. Con: oude Nieuwe.
12. Hifpitaal Kerk.	31. Bredel fterwank: Olyfde: oude
Linglike Schik.
13. Altes Kerkhof: ce die Gelykeniche Convent.	32. Altes fterwank.
14. Een Cyclusom: oude walle de Zee:
oude ingefoeden.	33. Convent.
15. Nieuwe fterwank.	34. Bredel fterwank over 2 fterwank: oude 2 fterwank
oude ingefoeden.
16. Hifpitaal.	35. Nieuwe fterwank: oude
Altes fterwank.
17. Hifpitaal Graef van Bredel fterwank.	36. Nieuwe fterwank: oude
Altes fterwank.
18. Hifpitaal: oude Land: fterwank fterwank.	37. Altes fterwank.
19. Bredel fterwank: oude Kerkhof.	38. Hifpitaal.

Plattegrond van Zutphen, uitgegeven door Covens en Mortier, jaartal onbekend. Eerste uitgave door F. de Wit, ca. 1698. Kopergravure, 440 x 535 mm.

II. Topografische ontwikkeling

Het zal uit het voorgaande begrijpelijk zijn, dat het bijzonder moeilijk is een helder beeld te geven van de ruimtelijke ordening van Zutfens vroegste ontwikkelingsperiode. Kaartmateriaal dat dit beeld kan verduidelijken dateert pas uit het einde daarvan: te de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (omstreeks 1565), als strategische kaart vooral betrouwbaar wat betreft wegen en waterlopen; 2e het *Caertenboeck* van de landmeter Thomas Witteroos (1573), dat de stadslanderijen buiten de muren vastlegt. Belangrijk is uiteraard ook het kadastrale minuutplan (1823), aangezien dit de percelering in de stad gedetailleerd weergeeft; het is bovendien opgenomen in een *Atlas van Zutfen* van hetzelfde jaar en op dezelfde schaal (1:1.250), die ook de landen om de stad in kaart brengt.

Wat de overige schriftelijke bronnen aangaat: er is een „historisch kadaster” samengesteld, en een uitvoerig onderzoek gedaan naar de gegevens betreffende de stadsontwikkeling, die de landsheerlijke en stedelijke tinsen aan de geschiedenis kunnen bijdragen, maar de afwerking hiervan vordert tijd en de resultaten zijn nog niet ten volle bruikbaar.

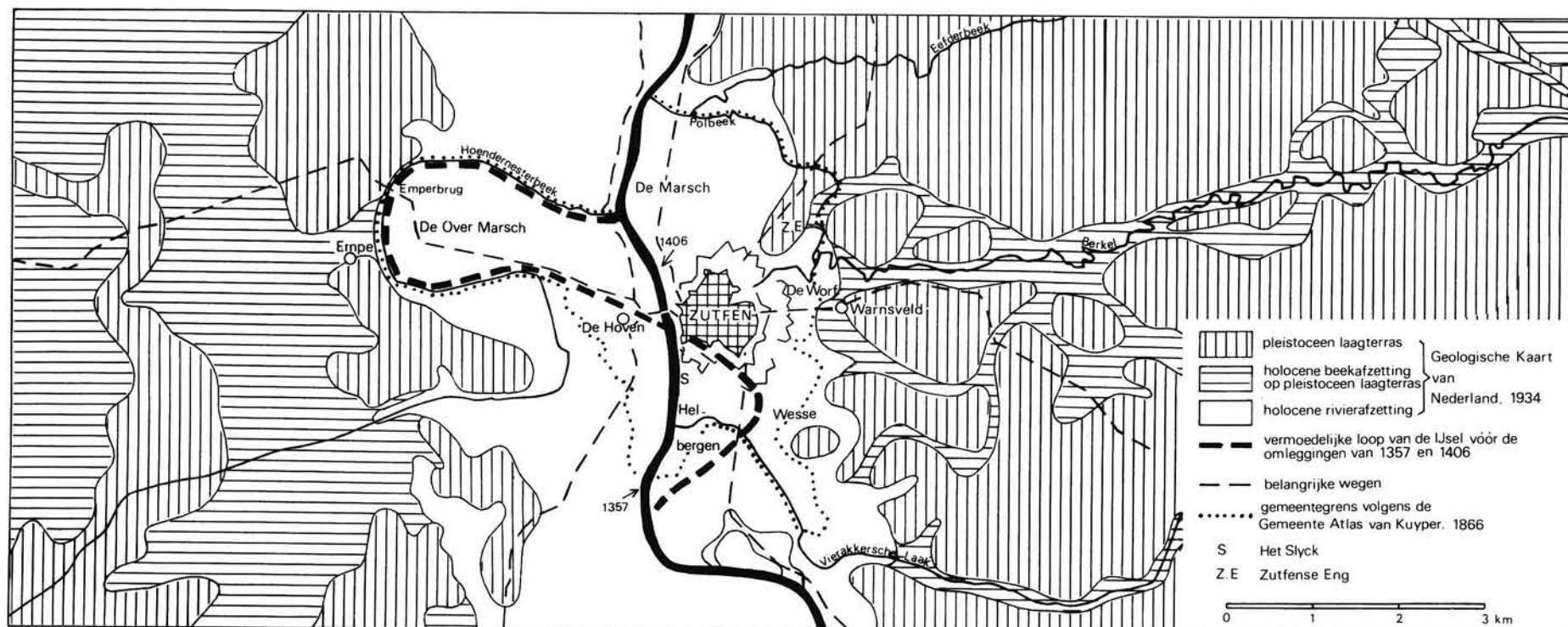
Ontstaan en groei van Zutfen zijn in sterke mate bepaald door het water. Blijkens de hier voorkomende veen-, marsch- en broeknamen²⁷⁾ lag – zoals in het historisch overzicht al gesteld – rond de samenvloeiing van Berkel en IJsel een uitgestrekt gebied van laag en drassig grasland, dat men sedert het begin van de 11e eeuw door bekading en ontwatering meer bruikbaar is gaan maken. Aanleiding hiertoe zal de bevolkingsgroei zijn geweest, die in deze periode alom waar te nemen is²⁸⁾, en waartoe men voor het Zutfense gebied bovendien mag besluiten op grond van de afsplitsing van de parochie Zutfen uit de oorspronkelijke parochie Warnsveld²⁹⁾, alsook uit het grote aantal kleine marken dat als een krans het stadsgebied omgeeft³⁰⁾. *Sutvenne* werd de kern van de uitgroeiende nederzetting, Noord- en Oostveen, ten noorden en noordoosten daarvan gelegen, niet.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat de gunstige ligging op een uitloper van het laagterras³¹⁾ en aan twee bevaarbare rivieren, daarvan de oorzaak is geweest, maar hierbij moet dan wel worden opgemerkt, dat niet bekend is hoe vóór de 14e eeuw de loop van de brede, sterk meanderende en veelal in meer armen gesplitste IJsel ter hoogte van Zutfen was³²⁾, en evenmin waar de Berkel haar oorspronkelijke uitmonding heeft gehad. In acten van 1311, 1316 en 1319 wordt gesproken van de *Mersge*, de tegenwoordige (Neder- en Over)Marsch, die in 1319 blijkt te liggen *trans Yslam* en *infra antiquam Yslam et novam*. Het lijkt geen twijfel dat in het laatste geval de tegenwoordige Overmarsch is bedoeld, en dat er dus toen meer dan één

bedding was ten westen of zuidwesten van de stad. In de eerste helft van de 14e eeuw wijzigt zich de loop snel in ongunstige zin. De diepe meander ten westen van de stad bij Empe ontstaat, en omstreeks het midden van de eeuw wordt de toestand zelfs gevaarlijk, wanneer de bocht ten zuiden van de stad opdringt en de stroom, komend uit het zuidoosten, grafelijk huis en kerk bedreigt. In 1349 deed men van stadswege en met goedvinden van de landsheer al een poging dit gevaar te bezweren door één van de armen af te dammen, maar met weinig succes, want in 1356 en '57 verwerft de burgerij met medewerking van de hertog het ten zuiden van de stad op *Veluwen* gelegen goed Helbergen om deze bocht te kunnen afsnijden en de bedding naar het westen te verleggen. Een halve eeuw later, in 1406, volgt dan ook de IJselarm bij Empe en wordt de rivier, waarschijnlijk met gebruikmaking van een oude arm aan de westzijde *naerre der stat* gebracht, zodat daarmee tennaastebij de tegenwoordige toestand zal zijn bereikt. De oude loop ten westen van de stad is nog duidelijk op de topografische kaart en in het terrein te herkennen in de Oude IJsel bij Empe en de Hoendernesterbeek; de Vierakkerse Laak is mogelijk een rest van de voormalige zuidelijke meander. De Emperbrug, eens de belangrijkste schakel van Zutfens verkeer met het westen, verloor hiermee een deel van haar betekenis.

Uit een en ander valt af te leiden dat niet de westzijde – zoals tegenwoordig – maar veeleer het zuiden en zuidwesten de oorspronkelijke *riverside* van de stad is geweest, wat uit de situering van de oudste kern ook naar voren komt³³⁾. De acten van 1349, 1356 en 1357, die over de dreiging van de stroom spreken, kregen door het bodemonderzoek van 1946 op 's Gravenhof onverwacht relief: de oeverformatie werd aangetroffen op enkele meters afstand van de fundamenten van de grafelijke palts.

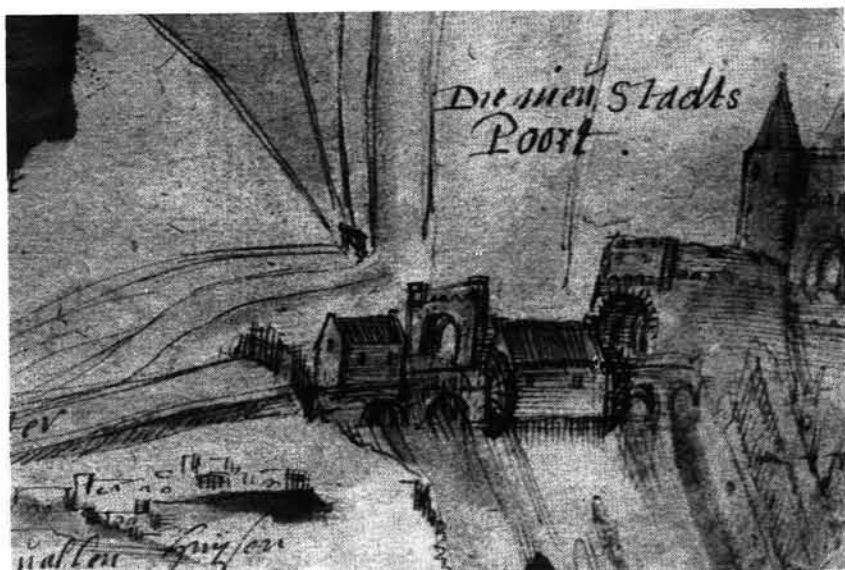
De oude loop van de Berkel is nog moeilijker te bepalen. Zeker stroomde dit riviertje al vroeg met enkele armen door en om de stad. De tegenwoordige bedding tussen de Oude en de Nieuwe stad moet er in ieder geval tegen het einde van de 13e eeuw zijn geweest: in 1281 wordt de grafelijke watermolen te Zutfen genoemd, die in 1312 door de landsheer aan de stad wordt verpacht, en die als stadsmolen tot laat in de 19e eeuw op de Berkel heeft gelegen. De tegenwoordige uitmonding van het riviertje dateert uit het begin van de 17e eeuw; omtrent oudere zijn slechts veronderstellingen mogelijk. Men zie de vreemde situatie op de plattegrond van Jacob van Deventer, waar de Berkel ten westen van de stad met enige armen schijnt dood te lopen eer de IJsel is bereikt. Scheepvaart door de stad tot aan de IJsel is trouwens niet meer mogelijk geweest sedert het leggen van de bedoelde watermolens, even beneden de zg. Stenen brug, de verbinding tussen Oude en Nieuwe stad. Er zijn aanwijzingen dat er een haven en losplaats is geweest vóór de molenkolk, vanwaar dan de door de Berkelvaart aangebrachte goederen (vooral hout) over land naar de welle aan de IJsel moeten

Zutfen en omgeving.

zijn vervoerd. In later tijd hadden de Berkelschuiten een haven bij de Vispoort en stapelplaatsen aan de Houtwal³⁴, die zij door de zuidelijke Berkelarm om de Spitaalstad konden bereiken. Een houtmarkt bevond zich in de 14e en 15e eeuw bovendien even buiten de Buiten-Laarpoort aan de weg naar Warnsveld, in de nabijheid van de Berkel.

Ook door de stadsgracht langs de noordzijde van de Nieuwstad heeft de Berkel waarschijnlijk een verbinding met de IJsel gehad, gezien de vermelding *scipsmeden* buiten de Nieuwstadspoort, later Oude Nieuwstadspoort genoemd³⁵, en het feit dat ook hier het verval groot genoeg was om watermolens te drijven, die zich tot 1613 daar ter plaatse bevonden en op de afbeelding van de Oude Nieuwstadspoort in het *Caertenboeck* van Witteroos

De watermolen buiten de Oude Nieuwstadspoort, detail uit het *Caertenboeck* van Thomas Witteroos, blad 6.

getekend zijn. Men kan zich bovendien afvragen of er niet ook een oude uitmonding gezien moet worden in de huidige Polbeek, die ten noorden van de Marsch de IJsel (nu via het Twente-Rijnkanaal) bereikt. Het is in ieder geval zeer wel denkbaar dat hier de benedenloop van de Eefder beek voor afwateringsdoeleinden met de Berkel in verbinding is gebracht, zoals in de 17e en 18e eeuw nog overvloedig Berkelwater door een sluis even boven de stad in de Polbeek of Noordveense beek kon worden gelaten³⁶, die op kaarten uit deze tijd, met name die van Witteroos en Van Geelkercken, kortweg Berkel heet. Oudere namen voor deze waterloop zijn Olde diep³⁷ en Vreden, resp. uit de 14e en 13e eeuw. Tenslotte kan men hier dan voor nog vroeger tijd rekening houden met de veronderstelde loop van een IJselmeander ten noorden van de stad in oostelijke richting om de Marsch heen.

In het eerste gedeelte van dit overzicht is op globale wijze geschetst hoe men zich de ontwikkeling van de stad in de historie kan voorstellen. Op enkele punten, bepaaldelijk met betrekking tot het stadsplan, wordt hier nader ingegaan.

De kern van de nederzetting wordt – gelijk gezegd – gevormd door 's Gravenhof, de plaats van de „burg”, het versterkte grafelijke wooncomplex met bijgebouwen, en de kerk, zeker sedert de 11e eeuw kapittelkerk, besloten in haar kleine immuniteit, die in de vorm en de omringende bebouwing van het Kerkhof terug te vinden is. Enkele van de claustrale huizen, waaronder de zg. Proostdij (met bouwfragmenten uit de eerste helft van de 13e eeuw), zijn daar in zeer verminkte vorm bewaard.

De oudste burgerlijke vestiging, het oppidum Zutfen, die zich om deze kern heeft gevormd, wordt omsloten door Markten en Waterstraat, die vóór 1356 als omwalling en gracht aansloten op de oude zuidelijke IJselloop. De Lange Hofstraat doorsnijdt dit gedeelte van noord naar zuid. Ten westen van deze straat is de bebouwing vanouds vrij dicht geweest, in Cupeken-, Becker- en Calenstraat; ten oosten hebben aanvankelijk weinige en vrij grote huizen met ruime erven gelegen. In de 14e eeuw was hier al in de Vleeshouwerstraat, thans Raadhuissteeg (achter het Raadhuis) en in de Papenstraat, thans Rode-torenstraat, het stadspatriciaat en de geestelijkheid gevestigd.

Van de drie ten noorden van de Markt gelegen wijken, die met het oppidum de Oude stad zijn gaan vormen, werd de Barlheze voor een groot deel ingenomen door

twee uitgebreide complexen: het Predikheren- of Dominicanenklooster (gesticht ca. 1300) en het St. Elisabeths- of Nieuwe gasthuis (ca. 1440). Het overige is waarschijnlijk grotendeels vrij laat en met kleine percelen volgebouwd³⁸. De koopliedennederzetting in de Beukerstraatwijk (nog heden ten dage het winkelcentrum) zal langs de hoofdstraat aanvankelijk een compacte bebouwing met in meerderheid niet al te grote panden gekend hebben; langs de Oudewand, de noordelijke begrenzing en versterking van de vicus, zijn omstreeks 1300 grote behuizingen van zeer aanzienlijke geslachten verzeen. Het oude buitenwijkje Hagen, later onderscheiden in Rijken- en Armenhagen, had een weinig belangrijke bebouwing; overigens konden hier in de 14e eeuw nog drie vrouwenconventen een plaats vinden: Adamanshuis, Rondeel en Oude convent.

Aan de Markten, in de loop van 13e en 14e eeuw geleidelijk gedempt, werd in de 14e eeuw gebouwd; gegoede burgerij, maar ook leden van regeringsfamilies vestigden zich hier, en vermogende kapittelheren, die al omstreeks 1300 de immuniteit ontvluchtten. Aan de oostzijde van de Saltmarkt vonden omstreeks het midden van de eeuw ook het H. Geesten- of Oude gasthuis en het tevoren buiten de muren gevestigde Spitaal een plaats. Op een groot open terrein tussen beide in herbergde een voormalig kanunnikenhuis, gebouwd omstreeks 1300, de kern van wat zou uitgroeien tot het omvangrijke oudeliedenhuis Bornhof.

De Oude stad, aldus ten zuiden van de Berkel gelegen, was in de latere Middeleeuwen verdeeld in zg. vierendelen, een organisatie van hoofdzakelijk militaire aard: Barlhezer en Wandvierendeel, Waterstrater en Mommenhaver vierendeel. De grenslijn die – de Lange Hofstraat volgend – de beide laatste scheidde, zal niet op de historische ontwikkeling van het stadsplan berusten, maar uit praktische overwegingen getrokken zijn³⁹.

Het overgrote deel van de huizen in de Oude stad betaalde tins, en verreweg de meeste van deze tinsen waren huisstedegelden verschuldigd aan de landsheer, die verantwoord staan in de hertogelijke tinsregisters, met gegevens uit de 15e eeuw en later⁴⁰. Het standaardbedrag van deze oude heffingen, dat zeer vaak voorkomt, schijnt zes denarii en een hoen te zijn geweest⁴¹; ook veelvouden en gedeelten van dit bedrag komen voor. Samenvoeging en splitsing van huizen is zo veelvuldig geschied, dat het niet gemakkelijk is op het kadastrale minuutplan de oudste percelering terug te vinden. Enkele huizen van gelijke breedte, die ook alle het bovengenoemde bedrag aan tins betaalden, liggen aan de Lange Hofstraat naast het Wijnhuis en aan het Kerkhof. Dit in aanmerking genomen zou de standaardbreedte $1\frac{1}{3}$ roede (ca. 5 meter) kunnen zijn geweest. Groot is het aantal zeer brede huizen met de lengteas van het dak evenwijdig aan de straat, die dan ook – voor zover na te gaan – dubbele of driedubbele tins betaalden, maar een vaste verhouding is hier niet te vinden⁴².

Opvallend is dat zowel uit het oudste stadsdeel ten zuiden van de Markt als uit de Barlheze vele landsheerlijke tinsen gingen, maar zo goed als geen uit het Wandvierendeel. Dit geeft steun aan de opvatting, dat deze wijk als „vicus mercatorum” moet worden gezien, die in de meeste steden bevoorrecht was en weinig of geen tins betaalde ofwel deze al vroeg placht te hebben afgekocht⁴³.

Ook de stad inde een aantal tinsen of „uitgangen” uit gebouwen, meest in hoenders betaald, en zeker niet zozeer onderdeel van haar financiële politiek als wel om de memorie aan oorspronkelijk haar toekomstige eigendomsrechten vast te leggen. Het merendeel hiervan houdt dan ook verband met particulier gebruik van vestingwerken ofwel met latere bebouwing, naar het schijnt, van aanvankelijk open terrein binnen het stedelijk gebied.

Dat uit de Nieuwstad vele huizen tins aan de landsheer betaalden ligt voor de hand, wanneer men aanneemt dat dit een door de grafelijkheid gestichte of bevorderde nederzetting is geweest. Bij de beschouwing van dit stadsdeel in plattegrond doen zich overigens verscheidene problemen voor. De Oude Nieuwstadspoort, een zwaar en zeer sterk poortgebouw uit de eerste helft van de 14e eeuw en in de latere Middeleeuwen de enige uitgang, lag aan het einde van de Diezerstraat, die nooit een doorgaande verbinding

met de binnenstad heeft gehad en zo vroeger als nu is uitgelopen op een klein brugje over de Berkel naar de Rijkshagen. De tegenwoordige noord-zuid-verbinding, voortzetting van de weg naar Deventer, is de straat die vóór 1616 doodliep tegen de noordelijke stadsmuur, zoals op alle 16e-eeuwse kaarten te zien is. Deze straat, die nu nog Nieuwstad heet, moet al in de Middeleeuwen de naam van de wijk hebben overgenomen.

Gesteld dat – zoals boven is uiteengezet – de Lokenstraat de voortzetting van Laarstraat-Beukerstraat is geweest en de oudste uitweg door de Nieuwstad naar de IJselzijde, dan kan men – deze vervolgende buiten de stad – hier als verbinding met het noorden zien de Oude Deventerweg over de Marsch, een zomerweg dus, en met het westen de Oude Zutfense weg of Brede straat onder Empe⁴⁴). Een vroege, dichte bebouwing, die men in dit geval verwachten zou, heeft de Lokenstraat blijkbaar toch niet gehad. Wel staan hier tegen het eind van de 14e eeuw „steenhuse”, maar in de jaren na 1400 is hier nog plaats voor het uit de Moderne Devotie voortgekomen St. Catharinaconvent of Heer Henrickshuis, waarin overigens zeker ook bestaande huizen werden opgenomen.

Terwijl toch in de 13e eeuw de bevolkingstoename hier zo aanzienlijk is, dat er een afzonderlijke parochie op de Nieuwstad ontstaat, wordt een deel van de wijk nog vrij lang door hoven en gaarden ingenomen. Zelfs in de 14e eeuw vindt men er nog „woeste” grond: in 1345 wordt de *Luekenkule* bij de Loken(Lueken)straat vermeld, en een halve eeuw later heet een aan deze straat gelegen steenhuis *in den Coele(n)*⁴⁵). Nabij de Lokenstraat (welke naam met lueken = sluiten in verband kan worden gebracht) bevond zich in 1338 een *antiqua hameyda*, een sluitboom of sluithek in of bij de stadsmuur, wellicht een voorloper van de genoemde Olypoort. In dat geval zou deze niet lang dienst hebben gedaan; haar functie zal immers in de loop van de 14e eeuw, mogelijk ten gevolge van de verlegging van het IJselbed, door de Oude Nieuwstadspoort en de Binnen-Marschpoort overgenomen zijn.

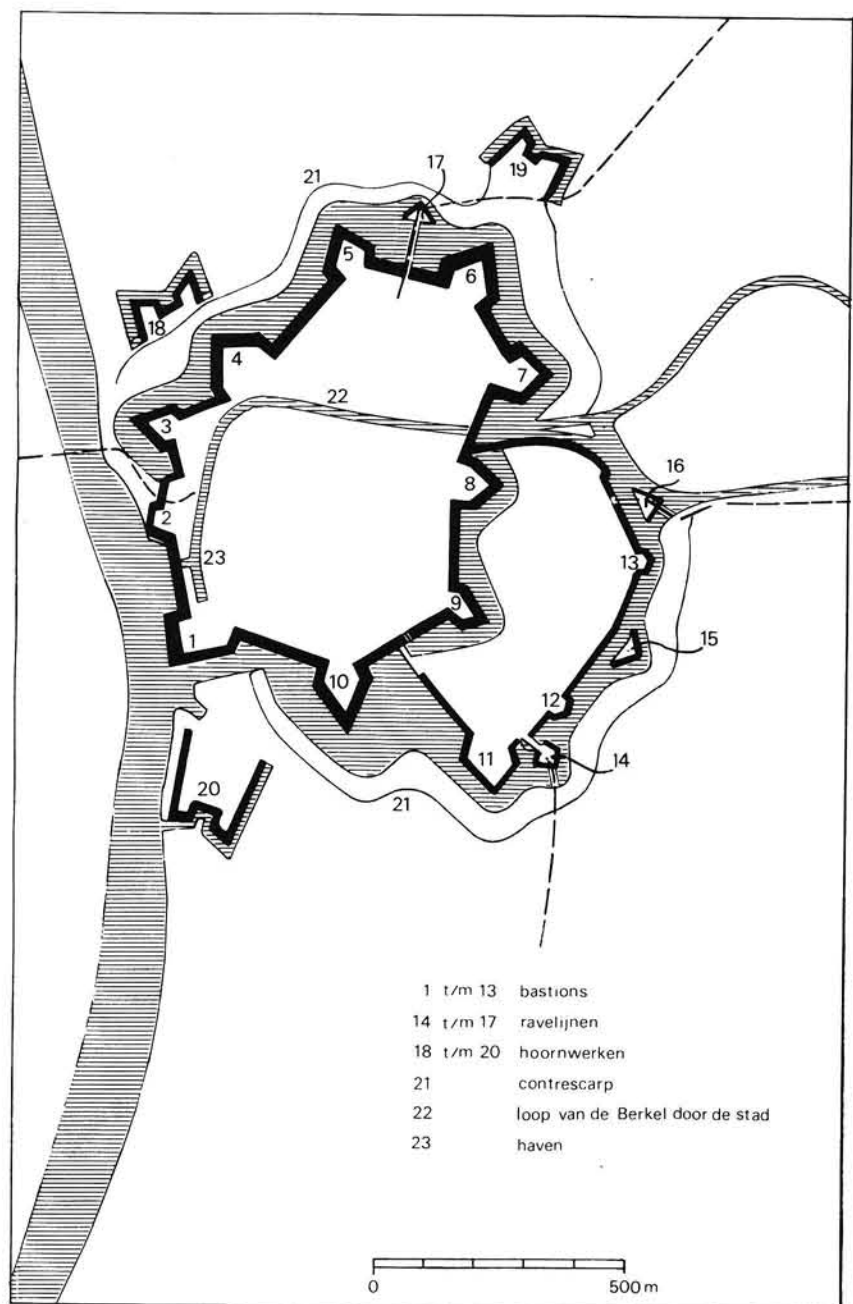
In de oostelijke voorstad zijn in de loop van de 14e eeuw de beide hoofdstraten, Laar- en Spitaalstraat, bebouwd geraakt, vooral de eerste, een opvallend brede straat en – zeker in de latere Middeleeuwen – de voortzetting van de grote verkeersweg uit het oosten, die Zutfens belangrijkste handelsweg over land was⁴⁶). Dit mag blijken uit het feit dat het bedrag van het hier geïnde weggeld steeds aanmerkelijk veel hoger was dan dat van de overige poorten samen. Aan de Spitaalstraat stond aanvankelijk, even buiten de muur, het Spitaal, oudste gasthuis van Zutfen, in 1268 voor het eerst vermeld; omstreeks 1370 werd het naar de Saltmarkt overgebracht. Overigens heeft het terrein tussen beide straten in tot in de 19e eeuw weinig bebouwing gehad. Het zal geleidelijk ontgonnen en in cultuur gebracht zijn („Polsbroek”!), en werd voor het grootste deel door hoven en agrarische bedrijven ingenomen. In 1393 worden Laar- en Spitaalbuitenpoort genoemd; een versterking heeft deze voorstad dus gehad, maar een ommuring was dit niet. Wegens het ontbreken daarvan heeft men hier al omstreeks het midden van de 16e eeuw een aarden omwalling met kleine bastions in de toen moderne trant van de Italiaanse vestingbouw omheen gelegd⁴⁷).

Met het samengroeien van Oude, Nieuwe en Spitaalstad was het stedelijk gebied niet afgerond. In de 14e eeuw heeft het stadsbestuur een welbewuste uitbreidingspolitiek gevoerd en achtereenvolgens van de landsheer of van particulieren, door koop of in erfpacht, verworven de landerijen Marsch (1318 en 1319), Wesse (1321), Helbergen (1356) en het Slijck (1357)⁴⁸). In 1372 werden deze landerijen, alsmede de Worf en de Zutfense Eng, onder het rechtsgebied van schepenen gebracht, met de wegen en dijken die de stad daarheen had aangelegd en onderhouden. De beide laatstgenoemde complexen bouwland, ten oosten en ten noorden van de stad gelegen, waren particulier eigendom; de stedelijke Overmarsch was eveneens bouwland. De Nedermarsch en Helbergen werden gebruikt als gemene weiden ten behoeve van de veehoudende burgerij; bovendien waren hier de belangrijke tichelarijen van de stad gevestigd. De overige stedelijke landerijen werden verpacht, zoals te zien is in het meer genoemde *Caertenboeck* van de landmeter Thomas Witteroos,

in 1573 opgemaakt in opdracht van de Gelderse Rekenkamer. De inkomsten uit dit grondbezit waren aanzienlijk en hebben voor enige eeuwen de welvaart van Zutfen gewaarborgd⁴⁹).

De plattegrond van Jacob van Deventer, te dateren omstreeks 1565, geeft een goed beeld van de stad en haar ligging aan het einde van de beschreven periode; deze oudst bekende weergave van het stadsbeeld wordt op gelukkige wijze aangevuld door een fraaie vestingplattegrond uit de laatste jaren van de 16e eeuw: *D Stadt Zutphen op d Perspective*, en – voor de omgeving – door het *Caertenboeck*⁵⁰).

Gedurende de twintig jaren van de Spaanse bezetting (1572-1591) werd in de stad een groot aantal huizen verwoest, naar schatting tweederden van het totaal. Bor verhaalt hoe na de snelle verovering door Maurits in laatstgenoemd jaar de prins zelf binnentrok *ende verwonderde sich seer dat dese stadt so seer van het garnisoen verwoest ende gheruïneert was, want daer meer dan duysent gheruïneerde ende verlaten huysen waren . . .*⁵¹). In langzaam tempo zijn deze huizen herbouwd en de open plaatsen opgevuld; blijkens de tinsboeken liggen nog in de 17e eeuw vele huissteden *ledich*.

De vestingwerken van Adriaen Anthonisz. Situatie begin 17e eeuw geprojecteerd op het minuutplan van 1823.

De belangrijkste wijziging onderging het stadsbeeld door de aanleg van nieuwe vestingwerken onder leiding van Maurits' beroemde vestingbouwkundige Adriaen Anthonisz van Alkmaar. Een ring van wallen, bastions en ravelijnen, aangevuld door twee hoornwerken ten noorden en een ten zuiden van de stad, werd aangelegd; hiervoor moest een groot oppervlak aan hoven en andere landerijen buiten de muren worden vergraven. Opmerkelijk is dat ook bij deze versterking de Oude en de Nieuwe stad als één geheel werden beschouwd en de Spitaalstad hierin niet werd opgenomen, maar afzonderlijk omweld. Voorts was een gevolg van de nieuwe fortificatiën, dat aan

de Berkel haar oude cours benomen werd en het riviertje in 1607 een nieuwe uitmonding in de IJsel kreeg ten zuiden van de beide Marschpoorten. De watermolen buiten de Oude Nieuwstadspoort moest worden verplaatst en werd gelegd binnen de stad beneden de stedelijke molens⁵². In plaats van de oude haven bij de Vispoort werd in 1636 een IJselhaven aan de westzijde achter de wal aangelegd. De Nieuwstad kreeg een betere verbinding met het noorden: in 1616 werd de Nieuwe Nieuwstadspoort gebouwd in een doorbraak van het vrouwenconvent Isendoorn. Hierdoor leidde voortaan de weg naar Deventer. De middeleeuwse paalbrug (1485), die tijdens de Spaanse bezetting verwoest was, werd in 1604 als schipbrug herbouwd.

Van de kloosters die nieuwe bestemmingen kregen, hebben enkele door deze verandering het stadsbeeld beïnvloed: in Heer Henrickshuis op de Nieuwstad werd het grote en zich gestadig uitbreidende complex gebouwen van het Oude en Nieuwe gasthuis gevestigd, en over het uitgestrekte terrein van het Predikherenklooster werden straten aangelegd. Door het Oude convent was al in 1586 de straat Armenhagen gebroken.

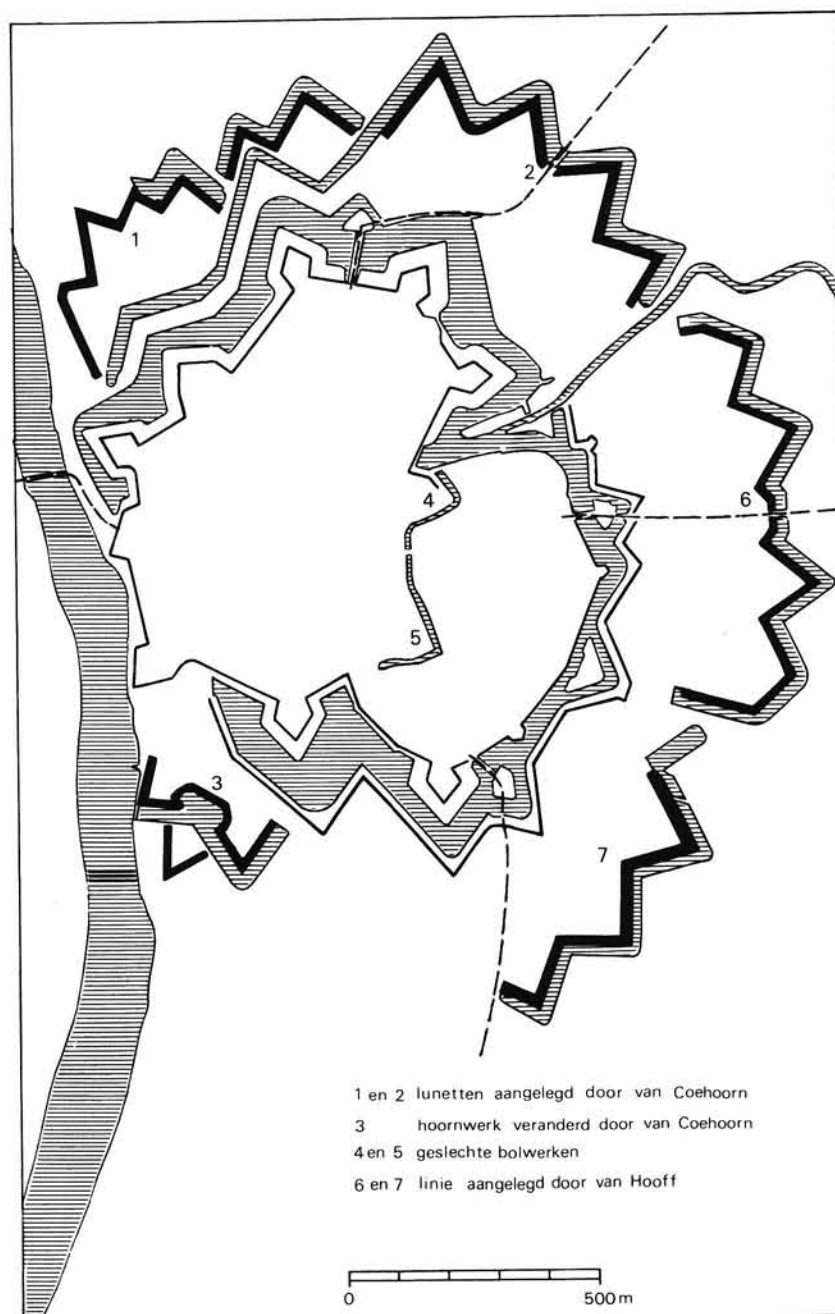
Het plein 's Gravenhof ontstond op de plaats van het voormalige hertogelijk hof, sinds lang buiten gebruik en al voor het grootste deel opgeruimd; de laatste resten, die nog op de plattegrond van Nic. van Geelkercken (1639) te zien zijn, verdwenen in de 17e eeuw⁵³.

De St. Walburgstoren kreeg in de jaren 1633-'37 zijn nieuwe bekroning in Renaissance-stijl in plaats van de in 1600 afgebrande Gotische spits. Op het Wijnhuis werd in 1627 de sierlijke carillontoren gezet.

Het stadsbeeld, zoals weergegeven op de 17e-eeuwse plattegronden van Van Geelkercken, Blaeu en De Wit, veranderde verder in deze periode weinig: Zutphen bleef ingeklemd in haar keurslijf van wallen en kon zich pas na 1874, toen ingevolge de Vestingwet ook de vesting Zutphen werd opgeheven, ruimtelijk gaan uitbreiden. De vestingwerken waren in de 18e eeuw nog versterkt met een aantal lunetten ten noorden en noordoosten van de Nieuwstad, volgens ontwerp van de vestingbouwkundige Menno, baron van Coehoorn. De laatste toevoeging aan het stelsel fortificaties was de zg. Linie van Hooff aan de oostzijde van de stad, tot stand gekomen in het einde van de 18e eeuw en ontworpen door de toenmalige directeur generaal der fortificatiën H. van Hooff⁵⁴. Ook werd nog in 1783 een poort, de Nieuwstadsbuitenpoort, gebouwd.

De oorspronkelijke, brede binnengracht langs de voet van de stadsmuren werd zeer versmald of verdween geheel, omdat het stadsbestuur alle terrein tussen muur en wal nodig had ter uitgifte in hoven aan degenen wier grond in de vestingwerken vergraven was. Na de aanleg van de lunetten van Coehoorn werden de twee bolwerken tussen Oude stad en Spitaalstad geslecht en door plantsoen vervangen; ook op de contrescarpen werden wandelingen aangelegd⁵⁵. *Eene fraaie, luchtige en aanzienelijke stad* noemt de Geographische Beschrijving van Gelderland uit het jaar 1772 dit 18e-eeuwse Zutphen. Hoe aantrekkelijk de stad met haar weelderig begroeide wallen en het natuurschoon in haar wijdere omgeving geweest moet zijn, spreekt ook duidelijk uit de beschrijving die Van Til in zijn aardige boekje van haar geeft⁵⁶.

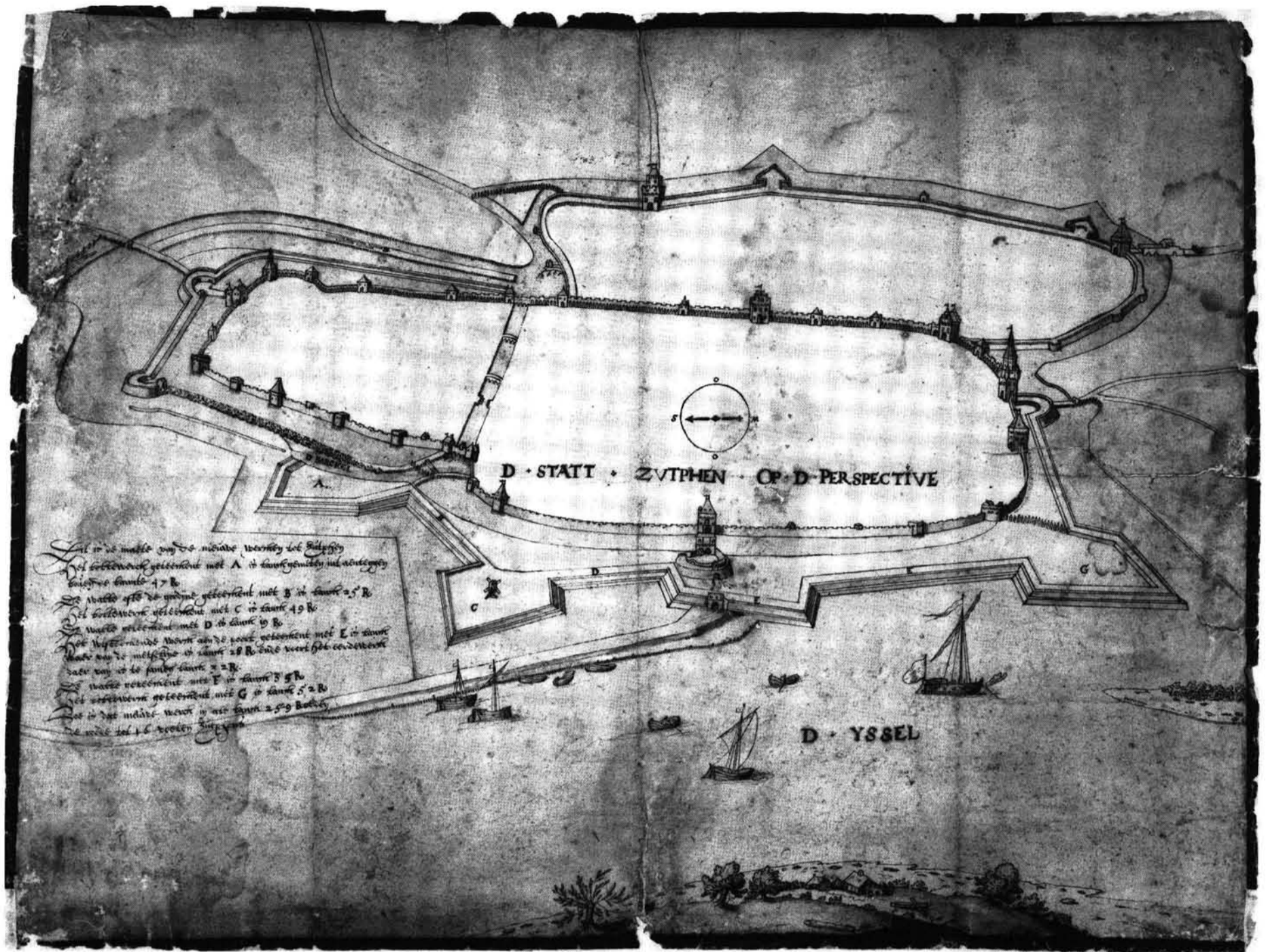
Ofschoon de economische toestand van de stad in 1813 niet rooskleurig was, werd toch de eerste helft van de 19e eeuw een periode van grote welvaart. De week- en jaarmarkten (vee, graan, leer, linnen) werden druk bezocht en de Berkel druk bevaren: van mei tot en met december 1838 kwamen 669 schepen en 251 houtvloten stroomaf van Vreden naar Zutphen⁵⁷. Veel leven bracht de houthandel, die zijn stapelplaats had op de welle tussen vestingwal en IJsel. De tegenwoordige IJselkade werd pas in de jaren '60 van de 19e eeuw aangelegd en bebouwd. Nog altijd was de landbouwbedrijvigheid in en om de stad groot, en door het omvangrijke grondbezit behoeften geen stedelijke belastingen te worden geheven, hetgeen de bevolkingsgroei ten goede kwam (in 1824: 8.713, in 1850: 12.260)⁵⁸. Het is duidelijk dat deze welvaart in hoofdzaak agrarisch bepaald was: *Zutphen is eene stad van landbouwers* luidt een stereotype zin uit de 19e-eeuwse gemeenteverslagen. Haar industriële revolutie lag nog in het verre verschiet.

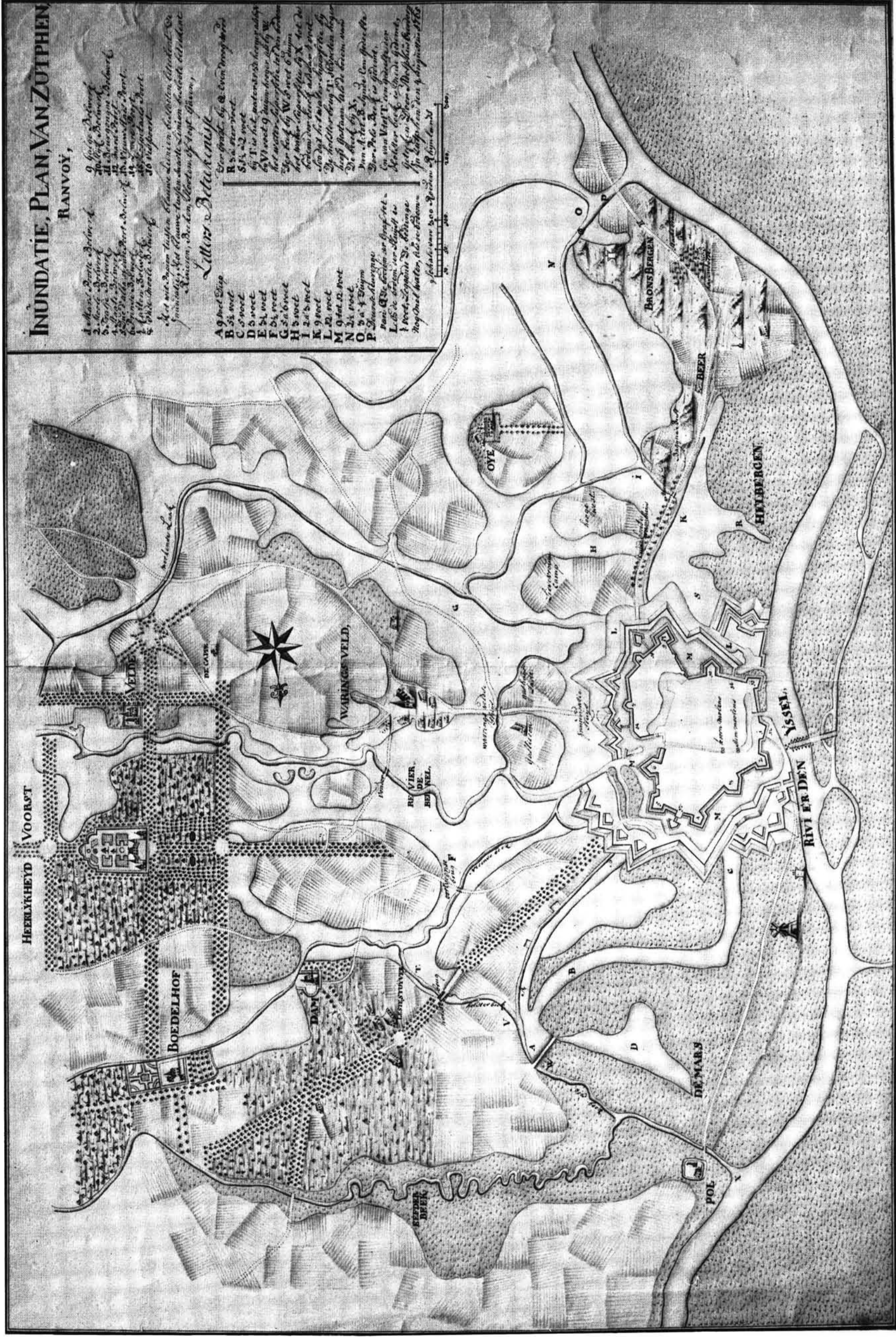
- 1 en 2 lunetten aangelegd door van Coehoorn
- 3 hoornwerk veranderd door van Coehoorn
- 4 en 5 geslechte bolwerken
- 6 en 7 linie aangelegd door van Hooff

0 500m

De vestingwerken van Menno van Coehoorn en H. van Hooff. Situatie eind 18e eeuw geprojecteerd op het minuutplan van 1823.

De vestingwerken van Zutphen (D Statt Zutphen op d Perspective), eind 16e eeuw, kaartmaker onbekend.
 Ms, 430 x 575 mm (Rijksarchief in Gelderland, collectie Plattegronden, nr. 56).

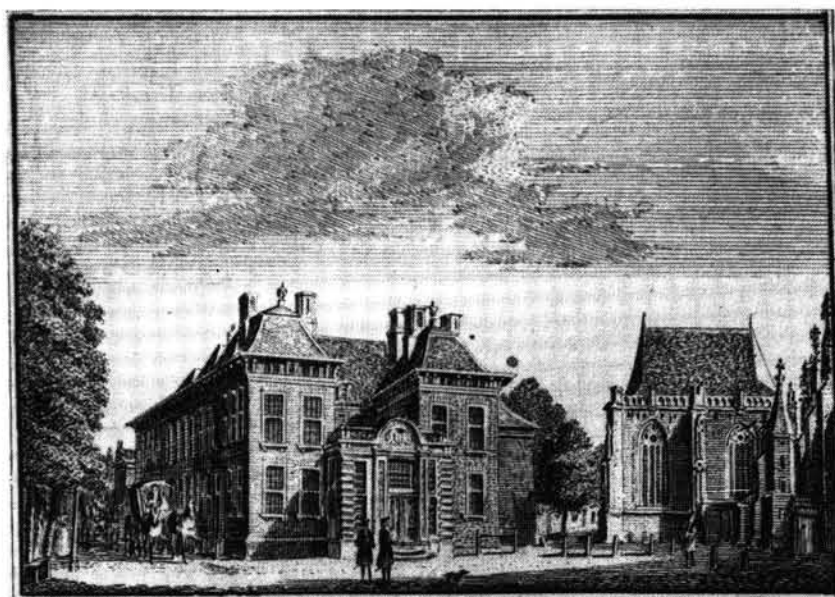

Inundatieplan van Zutphen, door Adolphus Overdorp, 1765.
 Ms, 510 x 745 mm (Gemeente Archief Zutphen).

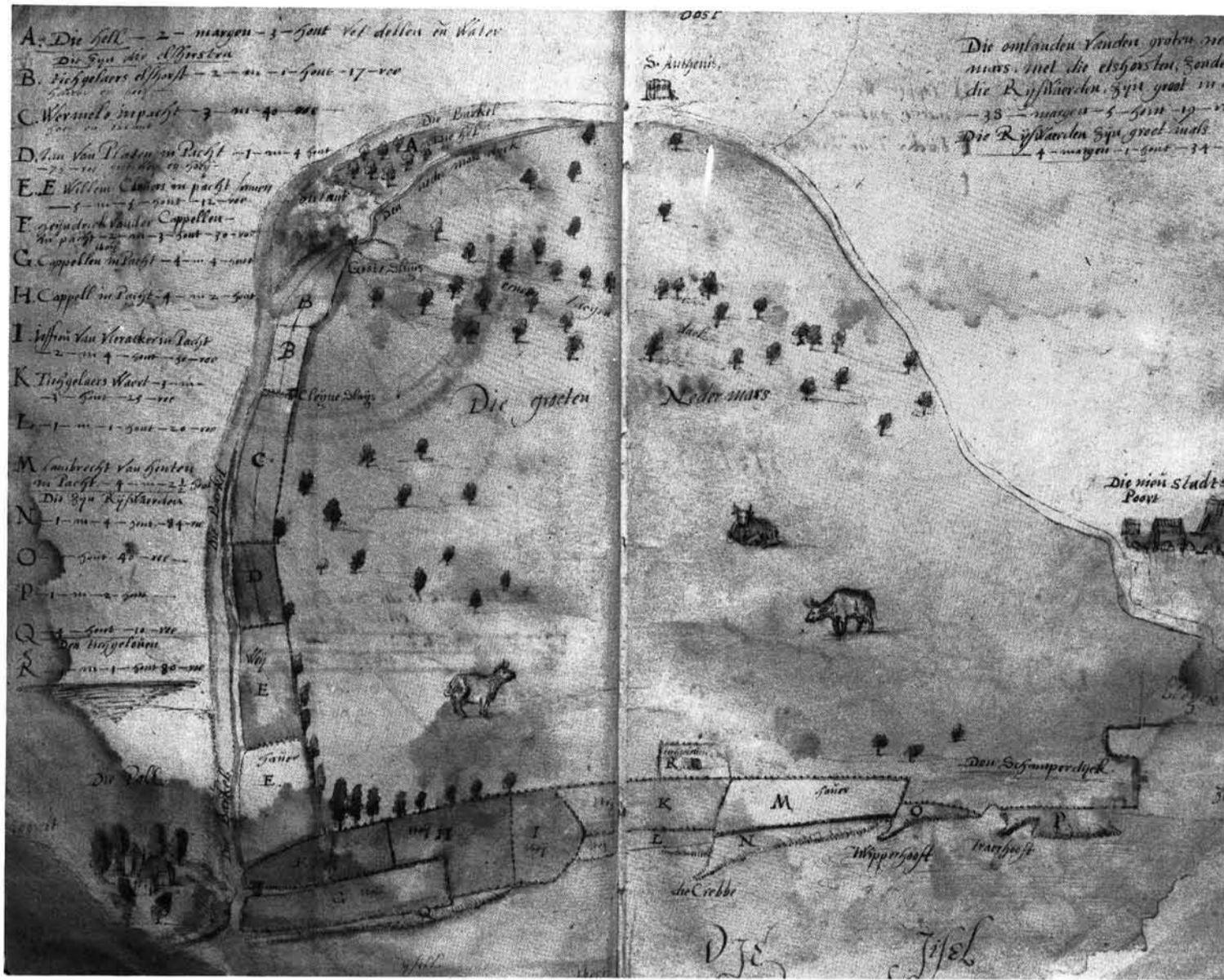
Noten

1. N.B. Tenhaeff, Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw, Utrecht 1913; O. Oppermann, Kölnisch-Geldrische Urkundenstudien zur Geschichte des 13. Jahrhunderts, bearbeitet und herausgegeben von W.J. Alberts und F. Ketner, Groningen-Djakarta 1952; W. de Vries, De opkomst van Zutphen, Leiden-Assen 1960.
2. B.H. Slicher van Bath, Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland, Assen 1945, 2 dln.; Dez., Geschiedenis van de nederzettingen in de Graafschap Zutphen (tot 1500), in: Bijdr. en Meded. „Gelre” XLVIII (1946) pp. 29-82.
3. A.A. Beekman, Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795, 's-Gravenhage 1905-1907, 2 dln., deel II, op: venne.
4. Een en ander afgezien van de wel zeer vroege vermelding – ca. 887 – van *Sutfen* in het Registrum Sarachonis, abt van Corvey. L.A.J.W. Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 Juni 1288, 's-Gravenhage 1872-1876, 2 dln., deel I, pp. 154-155 en 165-166; K.A. Eckhardt, Studia Corbeiensia, Aalen 1970, 2 dln., deel I, passim, deel II, p. 319.
5. J.G.N. Renaud, De onderzoekingen op het Gravenhof te Zutphen, in: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 6e serie 3 (1950) pp. 15-39.
6. A.H. Martens van Sevenhoven, Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre, in: Bijdr. en Meded. „Gelre” XXXVI (1933) pp. 1-22; W.J. Alberts, Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen, 2e druk, Zutphen 1978, pp. 51 vlgg.; A.K. Hömberg, Geschichte der Comitatus des Werler Grafenhaus, in: Westfälische Zeitschrift 100 (1950) pp. 91 vlgg.
7. Het is hier niet de plaats in te gaan op de vraag – voor de ontwikkelingsgeschiedenis van Zutphen niet belangrijk – of de kerk van oorsprong een grafelijke of een bisschoppelijke eigenkerk is geweest. Zie hierover: R.R. Post, Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw, Utrecht 1928; Slicher van Bath, a.v., deel I, pp. 228 vlgg.; De Vries, a.v.; A. Joh. Maris, Vorming van kapittelen van seculiere kanunniken in Gelderland vóór de Reformatie, in: Nederlands Archievenblad 70 (1966) pp. 148-172.
8. Probleme geschichtlicher Forschung im Nordwesten. Niederschrift über die Verhandlungen ... der Arbeitstagung 1959 in Coesfeld, 1960 (gestencild), pp. 43 vlgg.
9. Kentenisboek (Inventaris Rechterlijk Archief Zutphen no. 287), 1461-1470, fol. 48r.
10. Sloet, a.v., deel I, pp. 43 vlgg.
11. Over St. Walburg zie: S.J. Fockema Andreae, Sint Walburg en haar wegen, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 2e serie LXXI (1954) pp. 182-185; H. Halbertsma, The Frisian kingdom, in: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 15-16 (1965-1966) pp. 97 vlgg.; H. Holzbauer, Mittelalterliche Heiligenverehrung. Heilige Walpurgis, Kevelaer 1972 (Eichstätter Studien, Neue Folge 5); Heilige Walburga, Leben und Wirken, Eichstätt 1979.
12. H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen, Graz enz. 1954, pp. 232 vlgg.
13. M. Gysseling, Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226), Tongeren 1960, 2 dln., deel I, op: berl en hese.
14. Fr. Leyden, Nederlandsche plattegrondstudies, in: Historisch Tijdschrift 19 (1940): Zutphen, pp. 54-64. Mnl. *bodiker* ook: *kuiper*. In de gegeven situatie lijkt het niet waarschijnlijk dat de hoofdstraat van dit stadsdeel naar *kuipers* zou zijn genoemd. Voorts moet worden opgemerkt dat de begrenzing van de Oude stad aan de oostzijde weinig zeker is. Bij graafwerk in het oostelijk uiteinde van de Beukerstraat werd boven het middeleeuwse niveau een vrij dik kleipakket aangetroffen. Meer bodemonderzoek zou hier en elders in de stad wenselijk zijn.
15. W.S. Unger, Middelburg als handelsstad (XIIIe tot XVIe eeuw), in: Archief Zeeuwsch Genootschap 1935, p. 163.
16. Planitz, a.v., pp. 81 vlgg.; F.L. Ganshof, Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen, Antwerpen enz. 1941, pp. 27 vlgg.; E. Ennen, Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn 1953, pp. 134 vlgg.
17. Ook de stadrechtbrief is door Oppermann en De Vries tot de falsa gerekend. In de laatste jaren zijn evenwel verschillende tegengestelde gezichtspunten naar voren gekomen, zodat een hernieuwde beschouwing van dit punt zeer gewenst is.
18. Van muurfunderingen zijn bij een onderzoek daar ter plaatse geen sporen gevonden.
19. Joh. de Beka et Wilh. Heda, Historia de episcopis Ultraiectinis ..., ed. A. Buchelius, Ultrajecti 1642, pp. 62 en 185.
20. Sloet, a.v., deel I, p. 400.
21. Planitz, a.v., pp. 237 vlgg.
22. Chronicon Tielense, ed. J.D. van Leeuwen, Utrecht 1789, pp. 252, 329.
23. In 1862 werd de buurschap de Brummensche Hoven, tegenover Zutphen aan de westzijde van de IJssel gelegen, aan deze gemeente toegevoegd.
24. R.W. Tadama, Geschiedenis der stad Zutphen, Arnhem enz. 1856, p. 135; W.J. Alberts en H.P.H. Jansen, Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen. Met medewerking van J.F. Niermeyer. Tweede, vermeerderde druk, 's-Gravenhage 1977, p. 263.
25. C. Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen van het begin der 14de tot de tweede helft der 16de eeuw, 's-Gravenhage 1881, pp. 101-102 (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 1e reeks 2).
26. Bijlage V bij R.W. Tadama, Het proces van Willem, graaf van den Berg, stadhouder van Gelderland, in: Bijdr. Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 1e reeks IX (1854) p. 132. De aangehaalde woorden zijn een citaat uit een concept-verklaring, ter ondertekening aan Willem van den Bergh toegezonden en bestemd voor Parma; wilde de graaf de stad aan Parma in handen spelen, dan zou ook het verdere land *tant mieux* aan Spanje toevallen. Deze opzet mislukte.

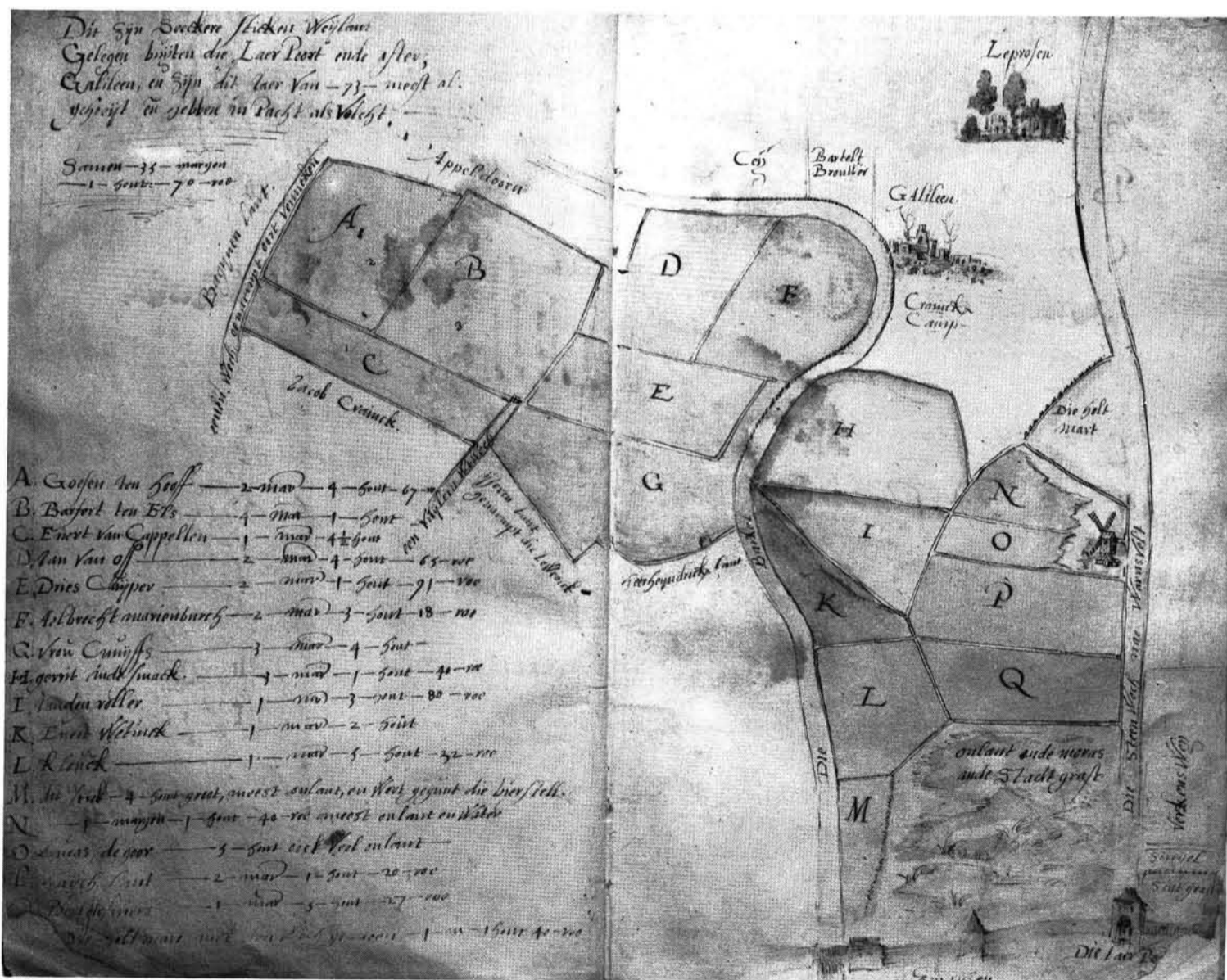
27. Beekman, a.v., op genoemde woorden.
28. Alberts en Jansen, a.v., pp. 67 vlgg.
29. Geschiedkundige Atlas van Nederland, eerste deel (-1561), 's-Gravenhage 1913-1932, kaart IX, blad 10.
30. A.v., tekst bij kaart VI: Marken in Gelderland, door A.H. Martens van Sevenhoven, 's-Gravenhage 1925, p. 25.
31. Geologische kaart van Nederland, 1:50.000, blad 33 (Zutphen), kwartbl. II en IV (uitg. Rijks Geologische Dienst).
32. R.W. Tadama, Bijdrage tot de kennis van den ouden loop van den IJssel tusschen Westervoort en Deventer, in: Overijsselsche Almanak jaargang 1852, pp. 1-28.
33. Fr. Leyden, Arnhem, Apeldoorn en de IJsselsteden, in: Tijdschrift voor Economische Geografie 28 (1937) p. 163.
34. Verslag over den toestand der Berkel en ontwerp tot verbetering van die rivier, Zutphen 1845, p. 25; J. Gimberg, De Berkelvaart, in: „Archief”, Tijdschrift van de Oudheidkundige Vereniging „De Graafschap” I (1927) pp. 39-43.
35. Archief St. Anthoni Grote Broederschap Zutphen, regist 1450 mei 5.
36. Verslag a.v., p. 8.
37. „diep” dikwijls – maar niet altijd – aanwijzing voor een gegraven watergang; zie Beekman, a.v., deel I, op dit woord.
38. Vgl. overigens het op p. 8 hierover opgemerkte.
39. J. Gimberg, Eene Geldersche stad in de Middeleeuwen (Zutphen), in: Bijdr. en Meded. „Gelre” III (1900) p. 5. De begrenzing is hier niet geheel juist aangegeven.
40. Inventaris Archief Geldersche Rekenkamer, deel I, no. 1128.
41. Indien de waarde van een hoen werd berekend op 6 den., dan kwam dit bedrag neer op 1 solidus; vgl. L.S. Meihuizen, De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295, Arnhem 1953 (Werken „Gelre”, 26).
42. Vergelijk ook de opgegeven afmetingen van huiserven bij I.H. Gosses, Stadsbezit in grond en water gedurende de middeleeuwen. Een historisch-oeconomische beschouwing, Leiden 1903, p. 27, en J.C. Visser, Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen, Assen 1964, pp. 52 vlgg.
43. Planitz, a.v., p. 80.
44. Fr. Leyden, Zutphen, in: Historisch Tijdschrift 19 (1940) pp. 63-64. Het hier gelegde verband met een Hessenmarkt is onjuist, dit was nl. geen markt, maar een mark.
45. Planitz, a.v., p. 227.
46. Of de oudste landweg naar het oosten hier gezocht moet worden, is onzeker, ook al gezien de weinig heldere situatie rond de vroegere loop van de Berkel. Vgl. ook noot 14.
47. M.M. Doornink-Hoogenraad, De vesting Zutphen in de zestiende eeuw, in: Bijdr. en Meded. „Gelre” LIII (1953) pp. 149-158.
48. Zie kaart p. 11. Het land „dat Slyck” is moeilijk met precisie te localiseren. De naam verdwijnt in het begin van de 17e eeuw uit de stukken en op kaarten komt de aanduiding niet voor. Dat het op of aan Helbergen lag, is duidelijk; vóór de doorgraving van het midden van de 14e eeuw aan de Veluwe, daarna aan de Graafschapse zijde. Het was „streckende op” de IJsel; er was een visserij die jaarlijks werd verpacht en in rekeningen van het begin van de 17e eeuw heet deze „de visscherie bylangs Helbergen”. Waarschijnlijk betreft dit dan de gehele strook land op Helbergen aan de rivier tot aan de stad toe.
49. J. Gimberg, Het kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de Middeleeuwen, in: Bijdr. en Meded. „Gelre” XXXII (1929) pp. 141-176; W.J. Alberts, Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/1446 op grondslag van de oudste overrentmeestersrekening en de bijbehorende overrentmeestersrekening, in: Bijdr. en Meded. van het Historisch Genootschap 78 (1964) pp. 77-101.
50. M.M. Doornink-Hoogenraad, a.v. Voor de datering van de Zutfense kaart van Van Deventer zie in het bijzonder a.v., p. 155 noot 2.
51. P.C. Bor, Oorsprong, begin en vervolg der Nederlandsche oorloghen, enz., Leiden enz. 1621-1626, 4 dln., deel IV, 28e boek, p. 27, kol. 1.
52. M.M. Doornink-Hoogenraad, De zeemsmolens te Zutphen, in: Bijdr. en Meded. „Gelre” XLVI (1946) p. 174.
53. Dez., Het Gravenhof te Zutphen (zie noot 5).
54. Atlas van historische vestingwerken in Nederland (Uitgave van de Stichting Menno van Coehoorn), deel II, aflevering 2, p. 23.
55. Tadama, a.v. (zie noot 24), p. 307.
56. H.N. van Til, Beknopte geschiedkundige en plaatselijke beschrijving van de stad Zutphen en hare bevallige omstreken, Zutphen 1830.
57. Gimberg, Berkelvaart a.v., p. 41; H. Terhalle, Die Berkelschiffahrt in der Wirtschaftsgeschichte des niederländisch-westfälischen Grenzraumes, Vreden 1975 (Beiträge des Heimatsvereins Vreden usw., 4).
58. Statistieke beschrijving van Gelderland, Arnhem 1826; Gemeenteverslag Zutphen 1853.

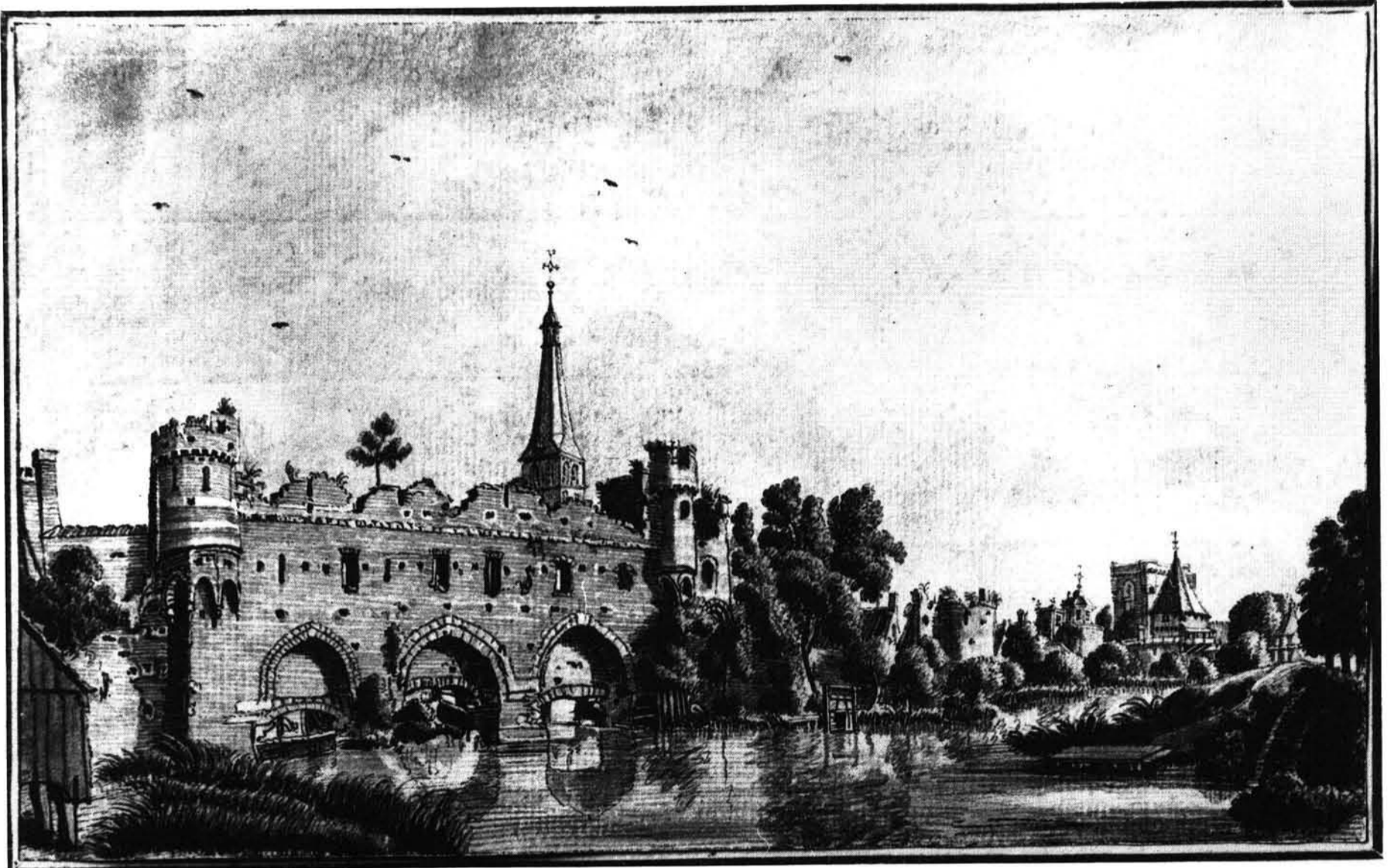
Stadhuis met 18e-eeuwse ingangspartij, door H. Spuman, naar een tekening van J. de Beyer, 1744.
Kopergravure, 80 x 100 mm (Stedelijk Museum Zutphen).

De Nedermarsch met uiterst rechts de Oude Nieuwstadspoort, uit het Caertenboek van Thomas Witteroos, 1573.
Ms, 330 x 420 mm (Rijksarchief in Gelderland, Archief Rekenkamer, inv.nr. 7200a, kaartnr. 187a, bladnr. 3).

Landerijen ten westen van de stad aan weerszijde van de Berkel met rechtsonder de Laerpoort, uit het Caertenboek.
Ms, 330 x 420 mm (Rijksarchief in Gelderland, Archief Rekenkamer, inv.nr. 7200a, kaartnr. 187a, bladnr. 5).

*Berkelpoort met toren Nieuwstadskerk op de achtergrond, door J. de Beyer, 1744.
Aquarel, 135 x 220 mm (Stedelijk Museum Zutphen).*

Legende behorende bij de algemene overzichtskaart van Zutfen

A Openbare gebouwen

Burgerzaal
Zie Stadhuis (A5).

Gedeputeerdenkamer
Zie Stadhuis (A5).

- A1 *Huis Gelre of Morgensterre*
Gelegen op de hoek van de Markt en de Lange Hofstraat. In 1316 vermeld. Grafelijk bezit; in de loop van de 14e eeuw aan de stad verpacht en in particuliere handen geraakt.

Gildehuis
Zie Isendoorn (C5).

- A2 *Grafelijke palts*
Gelegen op 's Gravenhof. Zaalgebouw van 10 x 30 meter, waarvan de fundamenten in 1946 zijn aangetroffen. Gedateerd ca. 1100. Op de 17e-eeuwse stadsplattegronden ruïnes nog zichtbaar. In 1564 werd op het terrein van de voormalige palts, op de hoek van de Waterstraat, een pand ingericht tot Burgerweeshuis. In 1663 verplaatst naar het voormalige vrouwenconvent het Rondeel (zie B19).

Kazerne
Zie Isendoorn (C5).

- A3 *Munt*
Gelegen in de Rodetorenstraat. Monumentaal woonhuis (begin 14e eeuw), waarin eind 15e eeuw de stedelijke (mogelijk ook de landsheerlijke) munt gevestigd was.

- A4 *School*
Oorspronkelijke ligging onbekend. Aanvankelijk kapittelschool, later Latijnse School. Genoemd 1335; in 1444 van elders naar het pand bij de St. Walburgskerk overgebracht. Sedert 1630 (tot midden 19e eeuw) in refectorium en dormitorium van het Dominicanenklooster (zie C2) gevestigd.

- A5 *Stadhuis*
Gelegen in de Lange Hofstraat. In 1339 als daar ter plaatse bestaand vermeld. Schepen- en raadhuis. In 1450/52 ingrijpend verbouwd, nogmaals 1716 en 1956. Op de hoek van de Raadhuisstraat, naast het stadhuis en daaraan vastgebouwd de Burgerzaal. Oorspronkelijk vleeshal, 1450/52 in Laat-gotische vorm verbouwd. In de 16e eeuw schepenbank, 19e eeuw arrondissementsrechtbank. Uitwendig gerestaureerd (Laat-gotische gevel ten dele gereconstrueerd) 1896, inwendig 1950. Aan de andere zijde van het stadhuis, op de hoek van het Kerkhof, en eveneens aan het stadhuis vastgebouwd de vishal. Oorspronkelijk werd de vismarkt gehouden vóór het stadhuis, aan de zijde van de St. Walburgstoren. Op een tekening door Abraham Beerstraten van ca. 1650, ziet men daar als aanbouw van het stadhuis een open hal, die – naar aangenomen mag worden – als zodanig heeft dienstgedaan tot omstreeks 1700 de vismarkt naar elders werd verplaatst. Sedertdien Gedeputeerdenkamer.

Vishal
Zie Stadhuis (A5).

Vleeshal
Zie Stadhuis (A5).

Waag
Zie Wijnhuis met Wijnhuistoren (A6).

- A6 *Wijnhuis met Wijnhuistoren*
Gelegen op de hoek van de Markt en de Lange Hofstraat. Wijnhuis, een middeleeuwse stadsherberg, tussen 1616-1619 ten dele herbouwd, midden 19e eeuw nogmaals ingrijpend gewijzigd. In 1945 ten gevolge van oorlogshandelingen afgebrand; in volgende jaren in moderne vorm herbouwd. Toren voltooid in 1641, in 1920 ten dele afgebrand, maar in de oude vorm herbouwd. Stadswaag onder de toren.

B Verdedigingswerken, bruggen, molens

- B1 *Apenstert*
Gelegen in het noordwesten aan de Rozengracht. Oorspronkelijk hoektoren van de Oude stad, na 1312 flanktoren van de daar ter plaatse over de Berkel gebouwde en in de 18e eeuw afgebroken westelijke waterpoort. Naam niet verklaard.

- B2 *Berkelpoort*
Gelegen aan het einde van Rijkshagen. Oorspronkelijk Bovenberg geheten. Gebouwd 14e eeuw (?) als oostelijke waterpoort over de Berkel in de 14e-eeuwse ommuring tussen Oude en Nieuwe stad. Gerestaureerd 1890 en 1951/52. De tegenhanger aan de westzijde is in de 18e eeuw afgebroken (zie B1).

- B3 *Binnen-Laarpoort*
Gelegen aan het einde van de Beukerstraat. Vermeld 1307, afgebroken 1853.

- B4 *Binnen-Marschpoort*
Gelegen aan het einde van de Markt tussen de Waterstraat en Bartheze. Vermeld 1393, afgebroken 1820.

- B5 *Binnen-Spitaalpoort*
Gelegen aan het begin van de Spitaalstraat. Vermeld 1309; naam ontleend aan het nabijgelegen gasthuis Spitaal (zie D7). Afgebroken 1823.

- B6 *Blankentoren*
Gelegen in het uiterste noordoosten van de Nieuwstad. Afgebroken 1854.

- B7 *Bourgonje- of Martinetstoren*
Gelegen in het uiterste zuidwesten achter de Waterstraat. Gebouwd 1457 als verdedigingswerk in de strijd van Gelre tegen Bourgondië. Op de toren de zogenaamde Martinetskoepel, theekoepel van 1742.

- B8 *Buiten-Laarpoort*
Gelegen aan het einde van de Laarstraat. Vermeld 1393, afgebroken 1877.

- B9 *Buiten-Marschpoort*
Gelegen aan het einde van de Marspoortstraat. Gebouwd 1593, afgebroken 1856.

- B10 *Buiten-Nieuwstadspoort*
Gelegen in het uiterste noorden aan het einde van de Nieuwstad. Gebouwd 1783, afgebroken 1877.

- B11 *Buiten-Spitaalpoort*
Gelegen aan het einde van de Spitaalstraat. Vermeld 1393, afgebroken 1877.

- B12 *Drogenapstoren*
Gelegen in het zuiden tussen de St. Walburgskerk en de Spitaalstraat. Gebouwd 1444/46 als stadspoort. Oude naam Saltpoort. In 1465 muur- en wachttorens. Gerestaureerd 1889 en tot 1927 als watertoren gebruikt. Laatste restauratie voltooid 1970.

- B13 *Engpoort*
Gelegen aan de Berkel bij de Stenen brug. Noordelijke uitgang van de Oude stad; naam ontleend aan de ten noorden van de stad gelegen Zutfense Eng. In de 14e eeuw vervallen na de samenvoeging van Oude en Nieuwe stad; nog bestaand in de 17e.
- B14 *Kruittoren*
Noord-westelijke hoektoren in de ommuring van de Nieuwstad.
- B15 *Logenbrug*
Gelegen tussen Korte en Lange Hofstraat. Oude verbinding tussen de Oude stad en de twee 12-eeuwse nederzettingen ten noorden van de oude stadsgracht. Genoemd naar de „logiën” (kramen, winkeltjes) van de kooplieden die op deze brug gestaan hebben. In de 13e of 14e eeuw ten gevolge van de demping van de oude stadsgracht (thans Groen-, Hout- en Zaadmarkt) verdwenen.
- Martinetstoren*
Zie Bourgonjetoren (B7).
- B16 *Nieuwe Nieuwstadspoort*
Gelegen op de hoek van de Isendoornstraat en de Nieuwstad. Gebouwd 1616, afgebroken 1870.
- B17 *Olypoort*
Gelegen aan het einde van de Gasthuisstraat. Oudste (?) uitgang van de Nieuwstad; naam ontleend aan een nabij gelegen oliemolen. Begin 19e eeuw alleen als bouwval aanwezig.
- B18 *Oude Nieuwstadspoort*
Gelegen in het noorden achter de Isendoornstraat. De binnenpoort eerste helft 14e eeuw, grotendeels afgebroken begin 19e eeuw, resten halfronde torens 1894. In 1536 aanbouw van een voorpoort, later Spaanse poort genoemd. Buiten de Oude Nieuwstadspoort lag een watermolen, die begin 17e eeuw verplaatst is binnen de stad beneden de stedelijke molens (zie B20, Stadswatermolen).
- B19 *Rondeel*
Gelegen in het noordoosten aan het einde van Rijkshagen. Oorspronkelijk de noordoostelijke hoektoren van de Oude stad, vermeld in 1318 als *domus seu turris*. In 1334 ingericht tot vrouwenconvent; in 1596 gesloten. In 1663 in gebruik genomen als Burgerweeshuis, na 1895 militair hospitaal en fabriek, in 1953 afgebroken.
- Spaanse poort*
Zie Oude Nieuwstadspoort (B18).
- B20 *Stadswatermolen*
Gelegen over de Berkel op de plaats die thans de Overwelving heet. In 1281 als grafelijke molen genoemd, in 1312 in erfpacht aan de stad geschonken. Afgebroken 1886.
- B21 *Vischpoort*
Gelegen in het zuiden bij 's Gravenhof. Vermeld 1400; naam ontleend aan de nabij gelegen vismarkt (zie A5). Afgebroken 1860.

C Geestelijke instellingen

Kloosters

- C1 *Adamanshuis*
Gelegen tussen de Berkel en de Oudewand. Ook wel Agnietenconvent genoemd. Zusterhuis van het Gemene Leven. Gesticht 1397/98, begin 17e eeuw opgeheven. Resten van het complex rond de kloosterhof in sterk verbouwde toestand bewaard en in recente jaren grotendeels gerestaureerd.

Agnietenconvent
Zie Adamanshuis (C1).

Broederenklooster
Zie Dominicanenklooster (C2).

Catharinaconvent
Zie Heer Henricks- of Wolfshuis (C4).

- C2 *Dominicanen-, Predikheren- of Broederenklooster*
Complex gelegen ten zuiden van de Rozengracht. Gebouwd ca. 1300. Het dormitorium echter uit de 13e eeuw; het was een bestaand gebouw, waarschijnlijk van de grafelijkheid, dat in de laatste jaren van die eeuw aan de jonge stichting werd geschonken door de graven van Gelre. Refectorium 15e eeuw. Tussen 1630 en midden 19e eeuw was in deze beide gebouwen de Latijnse School gevestigd (zie A4). Bovendien nog steeds aanwezig de uit ca. 1300 daterende kloosterkerk (Broederenkerk) en enige resten van de kloostergang. Thans Stedelijk Museum.
- C3 *Franciscaner-Observantenklooster Galilea*
Gelegen buiten de stad aan de weg naar Warnsveld. Gesticht omstreeks het midden van de 15e eeuw, verwoest en afgebroken 1572.
- C4 *Heer Henricks- of Wolfshuis*
Gelegen in de Nieuwstad. Ook wel Catharinaconvent genoemd. Zusterhuis van het Gemene Leven, naderhand aangesloten bij de Derde orde van St. Franciscus. Gesticht 1403. Omstreeks 1600 opgeheven. In 1625 werd het verenigde Oude en Nieuwe gasthuis (zie D2 en D4) naar deze gebouwen overgebracht. Na de laatste oorlog afgebroken.
- C5 *Isendoorn*
Gelegen op de hoek van de Nieuwstad en de Isendoornstraat. Ook wel Maria Magdalenaconvent genoemd. Gesticht ca. 1400. Aangesloten bij de Derde orde van St. Franciscus. Omstreeks 1600 opgeheven. In de 17e eeuw gildehuis, later kazerne. Na de laatste oorlog afgebroken.
- Maria Magdalenaconvent*
Zie Isendoorn (C5).
- C6 *Oude convent*
Gelegen aan het einde van de Oudewand bij de stadsmuur. Begijnhuis. In 1334 vermeld; onder toezicht van de prior der Dominicanen. In 1582 gesloten.
- Predikherenklooster*
Zie Dominicanenklooster (C2).
- Rondeel*
Zie Rondeel (B19).
- Wolfshuis*
Zie Heer Henrickshuis (C4).
- C7 *Zusterhuis van de Tertiariessen van het Spitaal*
Gelegen op de Markt voor het Bornhof (zie D1). Woonhuis van de zusters, die aanvankelijk verbleven en werkten in het Spitaal (zie D7), maar die na de stichting van het Heilige-Geestengasthuis (zie D4) zich hier vestigden om in laatstgenoemd gasthuis te verplegen; sedert midden 15e eeuw volgden zij de derde regel van St. Franciscus.

Kerken

- Broederenkerk*
Zie Dominicanen-, Predikheren- of Broederenklooster (C2).
- C8 *Nieuwstadskerk*
Gelegen in de Nieuwstadskerkstraat (thans Lieve

Vrouwestraat). R.K. kerk, oorspronkelijk parochiekerk van de Nieuwe stad. In 1272 als bestaand vermeld; verbouwd en uitgebreid tot begin 16e eeuw.

- C9 *St. Walburgskerk*
Gelegen aan 's Gravenhof en het Kerkhof. Kapittelkerk en parochiekerk van de Oude stad. Onder de koorvloer resten van een Romaanse krypt. Schip en onderbouw van de toren 2e kwart 13e eeuw, verbouwingen en uitbreidingen tot ca. 1500. Torenbranden 1446, 1600 en 1948. Renaissance-bekroning van de toren uit de jaren 1633/36, na 1948 in de oude vorm herbouwd. Librije, als behuizing voor de kerkbibliotheek, 1561/63 gebouwd tegen het koor van de kerk.

D *Liefdadigheidsinstellingen*

Arme- of Diaconieweeshuis
Zie St. Elisabeths- of Nieuwe gasthuis (D2).

- D1 *Bornhof*
Gelegen aan de Markt. Voormalig oudeliedenhuis; gesticht 1320. Zogenaamd rentmeestershuis, woonhuis van de stichter, de kanunnik Borro, ca. 1300. Ingangspoort 1723. Het gehele complex in recente jaren gerestaureerd en tot woningen verbouwd.

Burgerweeshuis
Zie Grafelijke palts (A2) en Rondeel (B19).

Diaconiehof
Zie Oude-mannen- en vrouwenhuis (D5).

- D2 *St. Elisabeths- of Nieuwe gasthuis*
Gelegen tussen de Spiegelstraat en de Heukestraat. Gesticht omstreeks het midden van de 15e eeuw. Voormalig hoofdgebouw 15e eeuw. In 1625 verenigd met het Heilige-Geesten- of Oude gasthuis (zie D4) en overgebracht naar de gebouwen van het voormalige Heer Henrickshuis op de Nieuwstad (zie C4), waarna in het complex het zogenaamde Arme- of Diaconieweeshuis gevestigd werd.

- D3 *Hackfortshuisjes*
Gelegen aan het einde van de Spitaalstraat. Armhuisjes, in 1478 gesticht door Jacob van Hackfort; eind 19e eeuw afgebroken.

- D4 *Heilige-Geesten- of Oude gasthuis*
Omstreeks het midden van de 14e eeuw door de stad gesticht op de Markt voor het Bornhof (zie D1). In 1625 met het St. Elisabeths- of Nieuwe gasthuis (zie D2) verenigd en overgebracht naar de gebouwen van het voormalige Heer Henrickshuis op de Nieuwstad (zie C4).

Keppel's armhuis
Zie Oude-mannen- en vrouwenhuis (D5).

Oudeliedenhuis
Zie Bornhof (D1).

- D5 *Oude-mannen- en vrouwenhuis*
In 1415 als Keppel's armhuis gesticht achter de St. Walburgskerk, precieze ligging onbekend. Begin 16e eeuw verplaatst naar de Halterstraat en in de 19e eeuw naar de wijk Polsbroek, waar het als Diaconiehof na de laatste oorlog is afgebroken.

- D6 *Ruitershofje*
Armhuisjes, omstreeks 1570 gesticht door leden van de Zutfense familie Ruyter aan de Gasthuisstraat. Sedert 1784 eigendom van de St. Anthony Grote Broederschap. In 1898 verplaatst naar de Berkel-singel; recent gerestaureerd. Het oorspronkelijke hofje is thans afgebroken.

- D7 *Spitaal*
Gelegen in de Spitaalstraat. Oudste gasthuis, bestaande uit twee aan weerszijden van de straat tegenover elkaar gelegen gebouwen. In 1268 voor het eerst vermeld. Aanvankelijk van de Broederschap van de Heilige Geest, later verzorgd door „bagijnen”. Na de stichting van het Heilige-Geestengasthuis (zie D4) op de Markt ook daarheen verplaatst, aan de andere zijde van het Bornhof (zie D1 en C7) en ingericht tot woonhuis voor de zusters Tertiariessen die in het Heilige-Geestengasthuis verpleegden (zie C7).

St. Walburgskerk van oostzijde, met Librije, door H. Spilman, naar een tekening van J. de Beyer, 1744.

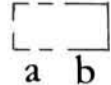
Kopergravure, 80 x 100 mm (Stedelijk Museum Zutphen).

Legende: Algemene overzichtskaart schaal 1:2.500

Bebouwing

	vóór 1560, weg vóór 1560
	vóór 1560, weg vóór 1823
	vóór 1560, aanwezig 1823
	na 1560, weg vóór 1823
	na 1560, aanwezig 1823

Terreinen

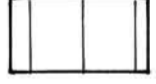

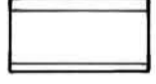

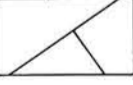

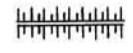
	vóór 1560, weg vóór 1823
---	--------------------------

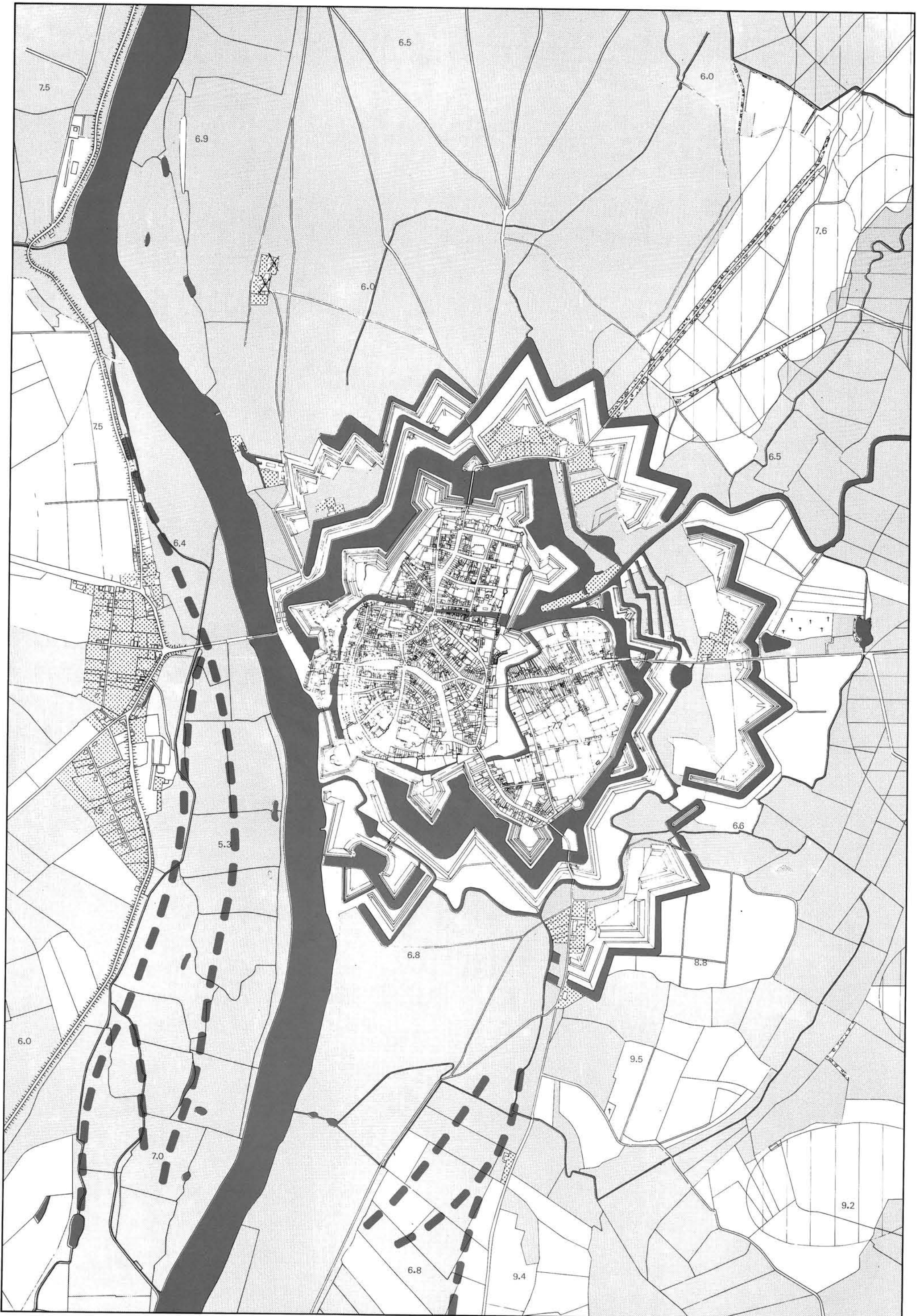
Water

	aanwezig 1823
---	---------------

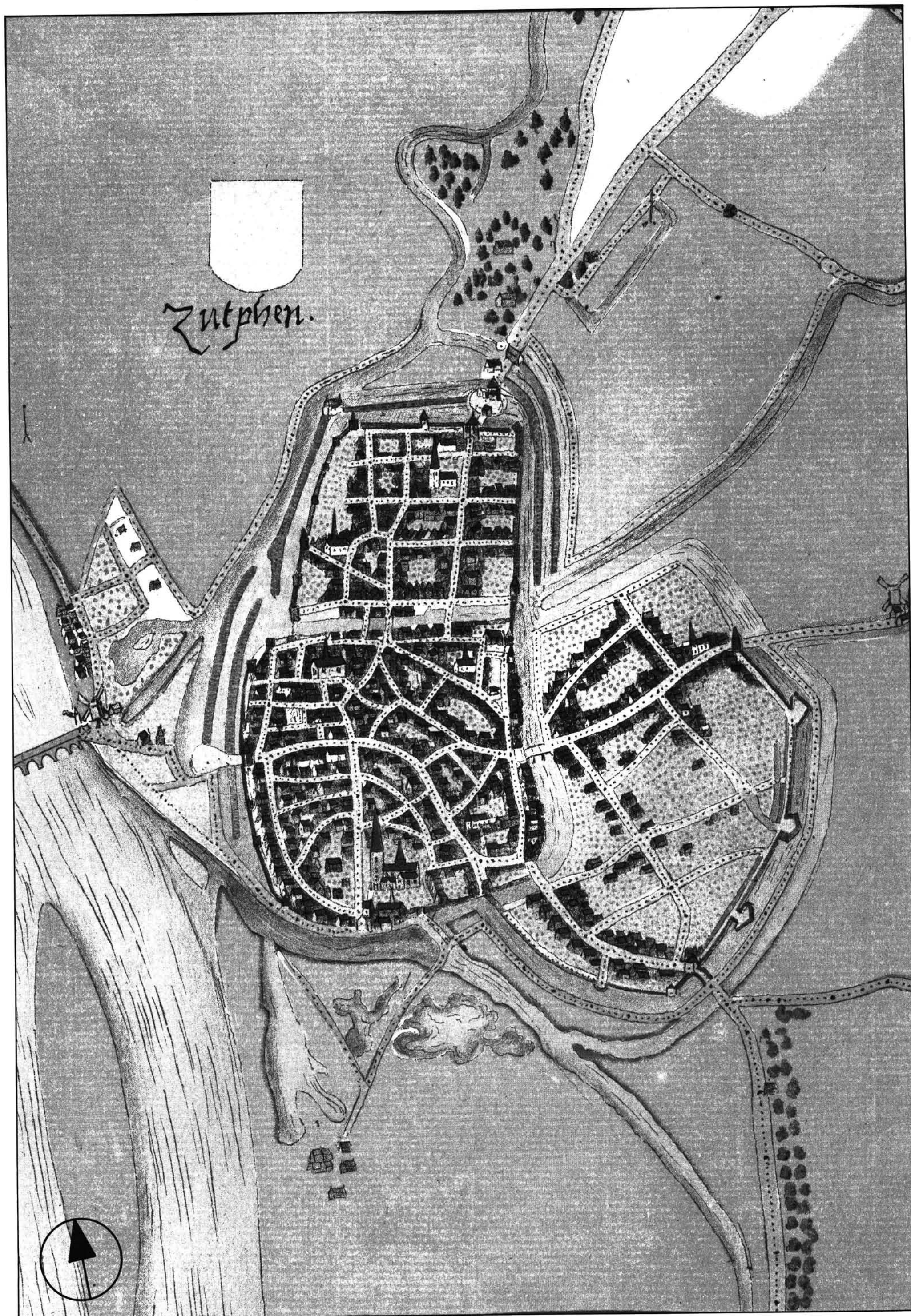
a) ligging onbekend, b) ligging bekend

Legende: Fysisch-geografische situatie schaal 1:10.000

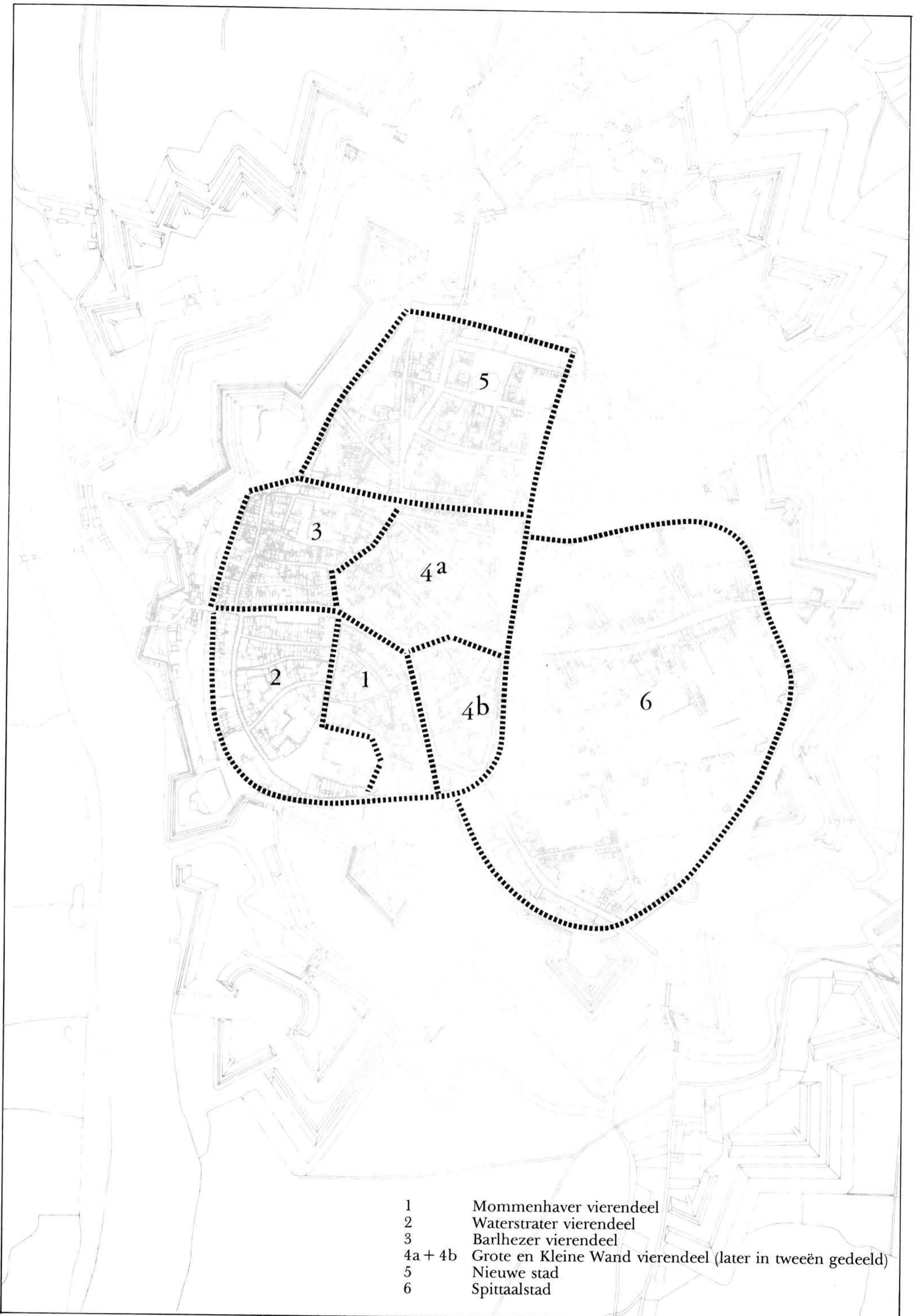
	weiland		pleistoceen laagterras
	bos, hakhout, park		holocene beekafzetting op pleistoceen laagterras
	tuin, moestuin, kwekerij		niet gearceerd: holocene rivierafzetting
	bouwland		voormalige rivierbedding
	water	5.3	hoogtepunt in meters t.o.v. N.A.P.
	dijk		
† †	begraafplaats		
⊗	molen		

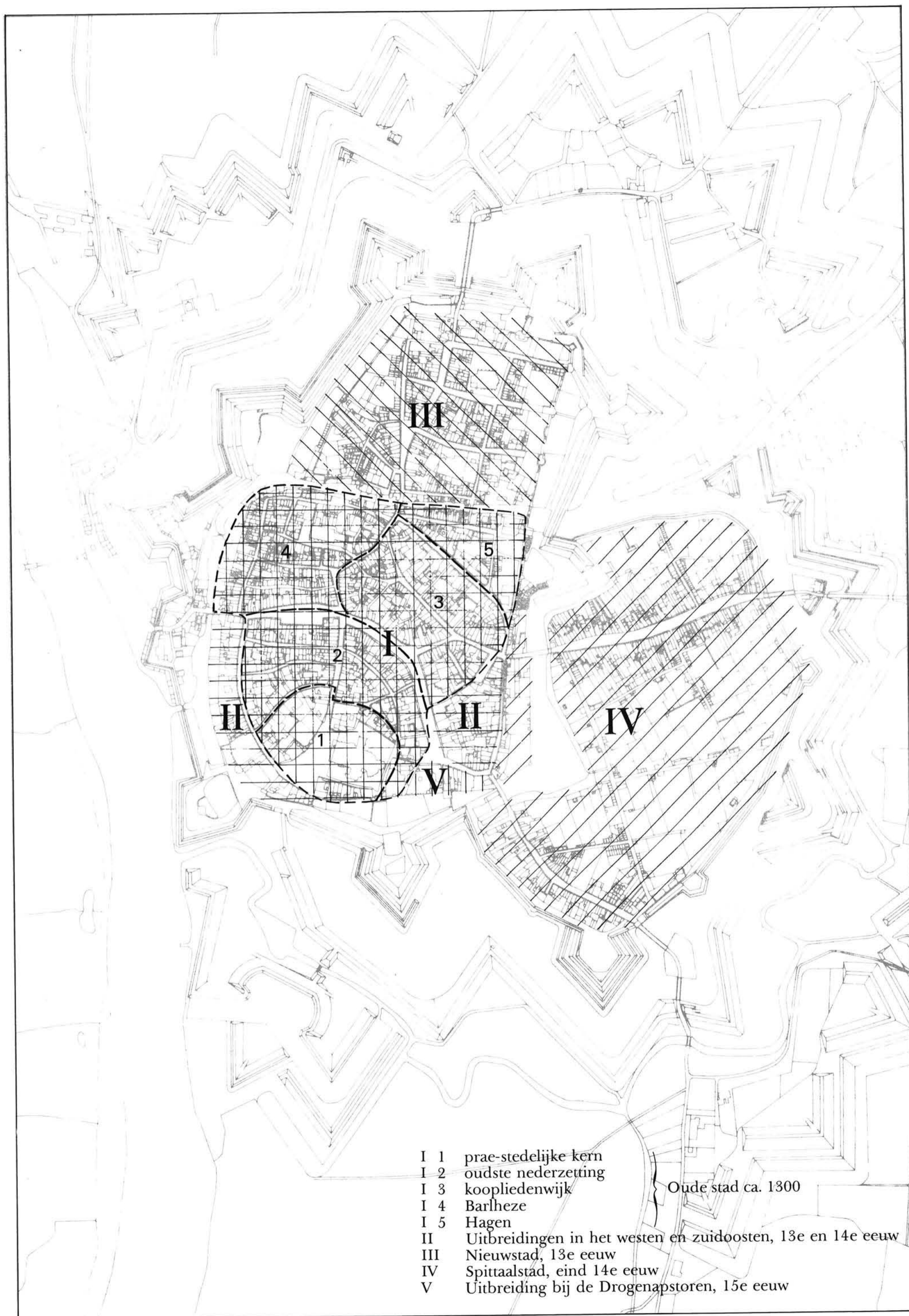

Fysisch-geografische situatie schaal 1:10.000

Stadsplattegrond, door Jacob van Deventer, ca. 1565, detail schaal ca. 1:5.000
Ms in kleur, 370 x 415 mm (schaal ca. 1:8.000), Biblioteca Nacional Madrid. Ontleend aan de facsimile uitgave van M.Nijhoff.

- I 1 prae-stedelijke kern
- I 2 oudste nederzetting
- I 3 koopliedenwijk
- I 4 Bartheze
- I 5 Hagen
- II Uitbreidingen in het westen en zuidoosten, 13e en 14e eeuw
- III Nieuwstad, 13e eeuw
- IV Spitaalstad, eind 14e eeuw
- V Uitbreiding bij de Drogenapstoren, 15e eeuw

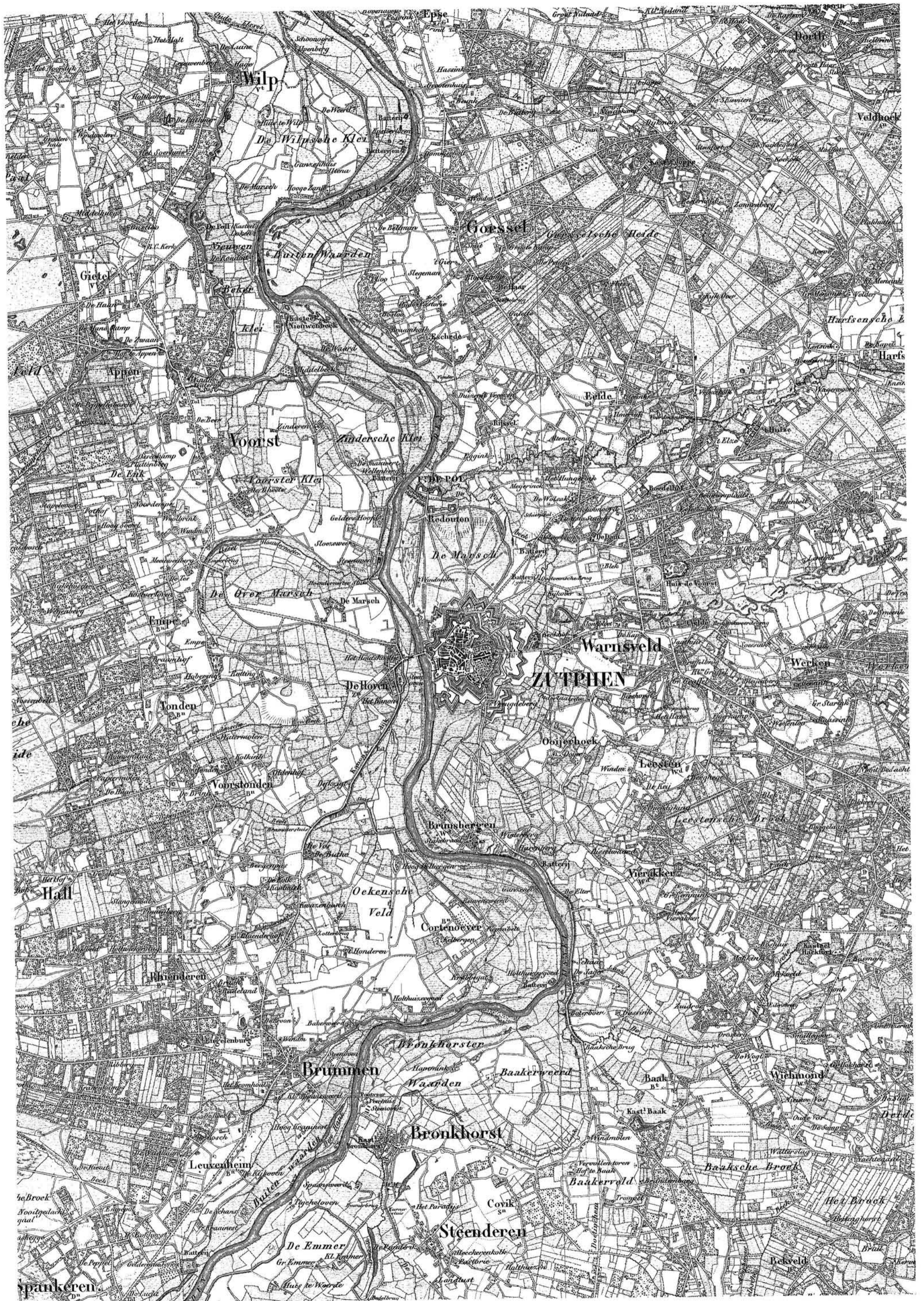
Oude stad ca. 1300

Stadsuitbreidingen schaal 1:5.000

Stadsplattegrond, door F.H. van Etteger, 1878, detail
 Met plan tot slechting der vestingwerken (Gemeente Archief Zutphen).

schaal 1:5.000

Topografische en Militaire Kaart, blad 33, 1852, detail
Verkend in 1844-1846 (Topografische Dienst Delft).

schaal 1:50.000

Colofon

In de serie „Historische stedenatlas van Nederland”
verschenen aflevering 1. Haarlem en aflevering 2.
Amersfoort. Deze derde aflevering is gewijd aan Zutphen.

Voor de volgende afleveringen zal een keus worden gemaakt
uit de hierna te noemen steden:

Amsterdam
Culemborg
Delft
Deventer
Dokkum
Dordrecht
Elburg
Gouda
's-Gravenhage
Groningen
's-Hertogenbosch
Kampen
Leiden
Maastricht
Nijmegen
Rotterdam
Schoonhoven
Utrecht
Weesp

ZUTFEN

Kadastraal minuutplan van 1823 schaal 1:5.000

